

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:

Завідувач кафедри д.і.н., професор

Володимир РОМАНЦОВ
(підпис) (ПІБ завідувача кафедри)

« _____ » _____ 20__ р.

«ГРЕКИ УКРАЇНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД»

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної
програми «Середня освіта.
Історія»

Гедьо Володимира Сергійовича

Науковий керівник
Арабаджи С.С., к.і.н., доцент
кафедри історії та археології

Рецензент:

Сараєва О.В., к.і.н., доцент
кафедри філософських наук
та історії України ДВНЗ
«Приазовський державний
технічний університет»

Кваліфікаційна робота захищена з
оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан наукової розробки теми	11
1.2. Джерельна база дослідження	14
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	20
РОЗДІЛ 2. СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ТЕРОР ГОЛОДОМ У ГРЕЦЬКОМУ СЕЛІ: ДИНАМІКА, СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ, ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР	24
2.1. Колективізація в грецьких селах	
2.2. Колективізація та розкуркулення в спогадах очевидців	36
2.3. Особисті спогади жертв Голодомору	48
РОЗДІЛ 3. «ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ» ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ	66
3.1. «Грецька операція» операція НКВС в Україні	66
3.2. Масові репресії проти грецького населення в судово- слідчих та его-документах	80
ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення історії етнічних меншин, що мешкають в Україні є однією з найбільш складних і багатопланових тем. Специфіка подібних історичних досліджень полягає в тому, що об'єктивне уявлення про історичний процес в українських землях неможливо сформувати без комплексного та системного дослідження ролі різних етнічних компонентів в українському соціумі. Поширеність та розгалуженість етнічних студій в Україні – важливий показник суспільної уваги до етнонаціональних питань, а наукові праці з відповідної тематики надають цінний аналітичний та фактологічний матеріал для державного управління та координації етнополітичних процесів.

Повернення до вжитку незаслужено забутої спадщини греків, усвідомлення традицій толерантності та соціокультурної компліментарності у відносинах між грецькими спільнотами і населенням українських теренів – все це сприятиме зміцненню міжетнічного порозуміння, розширенню міжкультурного діалогу та взаємозбагачення.

Втім сьогодні про неперервність існування грецьких громад як певною мірою формалізованих або суспільно організованих етнічних груп можна стверджувати тільки стосовно грецької громади Північного Надазов'я. Це пояснюється, насамперед, переважно сільським характером цієї громади, відносною її ізольованістю і незалежністю від загальнодержавних суспільних процесів. Наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. саме вони мали автономні структури, санкціоновані імперською владою, що здійснювали самоврядні функції в межах національно-територіальної одиниці – Маріупольського грецького округу. В усіх інших випадках грецькі громади, спільноти, товариства склалися з міських мешканців, зв'язки яких між собою втрачалися разом із руйнуванням відповідних суспільних інституцій, що їх підтримували. Як відомо, таке руйнування грецьких етнічних інституцій відбувалося неодноразово і за часів царату, наприклад, послідовне скасування Ніжинського грецького

магістрату і Маріупольського грецького суду і навіть урядову заборону ніжинським грекам називатися «грецькою спільнотою».

Саме компактне проживання і переважно сільський характер не дозволили грецькій громаді Північного Надазов'я після ліквідації етнічної автономії зазнати значних асиміляційних процесів. Саме їм судилося у ХХ ст. посісти центральне і визначне місце в історичному бутті грецької діаспори України. Саме на них, перш за все була спрямована політики коренізації, яка проводилася радянською владою.

20–30-ті рр. ХХ ст. стали періодом масштабних експериментів більшовиків у вигляді та колосального за своєю руйнівною силою соціально-економічного перевороту у вигляді колективізації, адміністративно-територіальних перетворень, конструюванні радянського села та радянської людини, голоду та Голодомору, діяльності репресивної машини та самих репресій.

Об'єктом дослідження є грецька громада Північного Надазов'я у 20–30-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – політичний, соціально-економічний та етнокультурний розвиток грецької національної меншини в контексті національної політики більшовиків міжвоєнного періоду.

Мета дослідження полягає у визначенні змін що відбулися в середовищі грецької громади Північного Надазов'я в умовах більшовицької влади та трансформації її національної політики упродовж 1920–1930-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу та методологію дослідження;
- дослідити основні напрями соціально-економічного розвитку греків Північного Надазов'я в колективізаційних процесах;
- відтворити ставлення греків до економічних та соціальних експериментів радянської влади наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст.;

- здійснити реконструкцію подій голоду 1932-1933 рр. за спогадами очевидців;
- з'ясувати специфіку «Грецької операції» 1937–1938 рр.;
- на основі судово-слідчих та епо-документів розкрити причини та принципи політики репресій проти маріупольських греків, дослідити форми і методи її практичної реалізації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють міжвоєнний період і дозволяють розглянути найбільш важливі тенденції розвитку грецької меншини. Нижня хронологічна межа пов'язана з постановою великої президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 29 квітня 1924 р. про створення Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Верхньою хронологічною межею є 7 квітня 1939 р. – дата ліквідації постановою політбюро ЦК КП(б)У національних районів і сільрад України.

Географічні межі локалізовані Північним Надазов'ям – територією між Доном і Дніпром. Саме цей терен став місцем поселення в 1780 р. кримських греків, яких царський уряд вирішив використати для господарського освоєння краю і саме тут розташовувались грецькі національні райони в 20-30-х рр. ХХ ст.

В методологічному напрямі, враховуючи значну кількість досліджень грецького етносу зазначеної доби, нами обрано: зменшення масштабу і виведення на авансцену історії пересічних людей епохи, людей з нібито мовчазної більшості. Зменшення масштабів – це метод мікроісторії, який полягає у вивченні локальних випадків, казусів, культур, родин, подій і з'ясуванні їх із широкими соціальними контекстами.

Антропологічний вимір нашого дослідження ґрунтується на описі стратегій і тактик людей – тих, що були провісниками перетворень і насаджування нового ладу та ідеології на місцях, і тих, яких проголошували об'єктом виправлення, покращення тощо.

Теоретико-методологічною базою магістерського дослідження є принципи історизму, системності та всебічності, а також методи: порівняльно-історичний,

історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, конкретно-пошуковий, статистичний та метод кількісного аналізу.

Практичне значення магістерського дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані у викладацькій, просвітницькій і краєзнавчій роботі, при написанні праць з історії греків Північного Надазов'я зазначеного періоду.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, та списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія етнічних меншин УСРР/УРСР 1920–1930-х рр. належить до однієї з пріоритетних тем сучасної української історіографії. Шляхом відтворення тенденцій розвитку та становища окремих етнічних груп, зокрема, грецької, уможлиблюється створення багатовекторної та багаторівневої історичної реконструкції комплексу економічних, політичних, соціальних та культурних процесів, які були характерними для поліетнічного радянського суспільства.

В 20-30-ті рр. ХХ ст. тематика і напрями наукових досліджень залежали від завдань державної національної політики, зокрема, коренізації, відбиваючи ідеологічну й суспільно-політичну ситуацію у країні та її зміни.

Науковий процес в цей період характеризувався:

1) інституціалізацією етнічних студій у Всеукраїнській академії наук, що дозволило цілеспрямовано та за умов певної фінансової підтримки досліджувати соціальні, економічні, культурні аспекти буття греків на теренах України (і, перш за все, маріупольських, які й були основним об'єктом «еллінізації»);

2) пріоритетністю мовознавчих, етнографічних досліджень, яка була зумовлена необхідністю прискореного освітнього та культурного будівництва;

3) ігноруванням тих висновків учених, що суперечили рішенням державних органів у сфері національно-культурної роботи).

29 квітня 1924 р. постановою великої президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету було створено Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. З діяльністю цієї установи був пов'язаний досить тривалий (1924 – 1933 рр.) етап історичного розвитку всіх некорінних етнічних компонентів України.

Завдання науково-дослідної роботи потребували координування зусиль ентузіастів, забезпечення пошуків краєзнавців серйозною науково-методичною

базою. Тому до організації та здійснення вивчення національних меншин залучилися науково-дослідні установи Всеукраїнської академії наук. Згідно з постановою Історико-філологічного відділу ВУАН від 28 січня 1929 року було створено спеціалізований відділ – Кабінет нацменшин при Етнографічній комісії ВУАН. Науковці відділу здійснювали комплексні дослідження, зосереджуючи свою увагу перш за все на процесах, пов'язаних з радянізацією сіл, де компактно мешкали національні меншини, на вивченні особливостей культури і побуту, а також духовному взаємовпливі різних національностей.

Дослідження греків Північного Надазов'я у 1920-1930-ті роки проводилося у руслі політики коренізації і мало форму «еллінізації» чи «грецизації», були створені національні райони та сільради, організовані грецькі школи та педтехнікум, відбулося становлення грецької радянської літератури, театру, преси.

Тому актуальною справою у ході роботи з національними меншинами було систематизоване і якомога більш однозначне відтворення їх історичного минулого у відповідності до нових ідеологічних позицій. Саме такому завданню була підпорядкована перша і єдина за радянської доби узагальнююча праця з історії грецької меншини «Греки в УРСР» [149], що вийшла у 1931 р.

У розпорядженні її автора – голови грецької секції ЦКНМ С. Ялі був багатий матеріал, зібраний в тому числі і за його власною участю експедицією Центральної комісії національних меншостей. Саме він становить основу джерельного комплексу праці і дозволив автору докладно висвітлити сучасну ситуацію в грецькому середовищі, напрямки й результати радянізації грецького села.

Праця С. Ялі відзначалася: а) мотивацією тези про національно-культурне та соціально-економічне гноблення греків за часів царату, «пособниками» чого виступали грецька буржуазія та духівництво; б) спробою продемонструвати суперечливість національно-культурного розвитку приазовських греків у ХІХ – на початку ХХ ст. як результат боротьби двох тенденцій – національно-охоронної та русифікаторської, що насаджувалася урядом; в) ідеологічно

заангажованим висвітленням подій революції та громадянської війни у грецькому середовищі; г) послідовним аналізом радянзації грецького села в економічній, громадській та культурній сферах із метою обґрунтування правильності радянської політики у цих напрямках.

Праця була написана у розпал колективізації, що зумовлювало розгляд різних сюжетів (діяльність національних районів та сільрад, господарський розвиток тощо) крізь призму її завдань, зокрема, необхідності боротьби з куркульством. Автор замовчує факти про опір колективізації, навпаки, він відзначає, що у грецьких селах вона йде доволі успішно. Доведення згідно з партійними настановами усупільнення селянських господарств до 80 % він вважає важливим завданням соціалістичної реконструкції села.

Підсумовуючи огляд соціально-економічної ситуації, С. Ялі визначає також цілком прагматичні господарські завдання, але їх вирішення, що й не дивно, пов'язує виключно з колективними об'єднаннями. Так, він вважає доцільним впроваджувати у грецьких селах технічні культури, розвивати садівництво, виноградарство, баштанництво, підвищувати рівень товарності тваринництва, інтенсифікувати створення переробних підприємств сільськогосподарської продукції [149, с.114].

Підсумовує роботу С. Ялі розділ під назвою «Наші найближчі завдання» де в суто пропагандистському дусі визначаються напрями соціалістичного перетворення грецького села, більшість яких пов'язані з колективізацією та знищенням куркульства як класу [149, с.154].

Втім, незважаючи на відчутний ідеолого-пропагандистський присмак дослідження С. Ялі, його робота має значну історіографічну та джерелознавчу цінність. Вона не тільки чітко визначає нові офіційні концептуальні засади щодо трактовки історії надазовських греків та перспектив їх розвитку, а й надає великий та систематизований джерельний матеріал стосовно процесів соціалістичного будівництва у грецькому середовищі.

В період 20-30-х років ХХ ст. наукова діяльність була регламентована владою. Виходячи з поставлених державою завдань, співробітники наукових та

красознавчих установ провели за дев'ять років 12 етнографічних експедицій, результатом яких стали наукові роботи І. І. Соколова «Маріупольські греки до переселення їх на Україну», «Про мову Маріупольського та Сталінського округів» та інші, видані на початку 30-х років. ХХ ст.

Набуття державною політикою репресивного характеру, зміни у ставленні до етнічних меншин, що апіорі розглядалися як «вороги народу», призупинили на тривалий час розвиток еліністичних студій.

За доби незалежності на увагу заслуговує перша спроба в сучасній еліністиці, об'єктивного, незаідеологізованого висвітлення місця й ролі греків у буремних подіях національно-демократичної революції, громадянської війни та ін., яка належить Н. Терентьєвій. На широкому джерельному матеріалі показані успіхи та протиріччя політики коренізації серед грецького населення Північного Приазов'я. Так Н. Терентьєва зазначає, що серед греків залишалися популярними ідеї автономізації, хоча їхнє тлумачення відрізнялося від офіційно-радянського [120].

Одними з перших спеціальних праць є дослідження Б. Чирка [124; 128; 129]. Його робота «Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття)» містить докладний огляд роботи партійних, радянських та державних органів у галузі національної політики. У розділі «Сталінізм і долі народів України» мова йде про зміну національної політики у 1930-ті рр., терор, що розгорнувся у цей період [127].

Незнання представниками радянської влади національно-господарських особливостей життя місцевого населення призвело до зростання невдоволення серед греків, зокрема через перерозподіл земельних угідь на користь українських та російських сіл. На підтвердження цього Терентьєва пише про появу у приазовських греків комплексу «особливого утиску інтересів греків». Водночас вони зберігали традиційну недовіру до ВКП(б), до складу якої входила лише незначна частина українських греків.

Автори колективної узагальнюючої праці «Греки на українських теренах» подали узагальнений погляд на історію грецьких громад України й українсько-грецьких зав'язків [31].

Окреме місце серед узагальнюючих елліністичних студій посідає перший в Україні навчальний посібник з історії та сьогодення грецької діаспори «Греки в Україні: історія та сучасність», авторами якого стали провідні фахівці-елліністи Н.О. Терентьєва і К.В. Балабанов [123].

Серед робіт, які присвячені комплексному аналізу історії окремого грецького осередку, своєю ґрунтовністю й новизною підходів, відрізняється монографія Л. Якубової «Маріупольські греки» [138]. Суттєві зміни в становищі приазовських греків Л. Якубова пов'язує з революційними подіями 1917 р. та громадянською війною. Водночас вона відзначає, що греки становили певне виключення з інших народів Російської імперії. Це було пов'язано з особливостями соціального устрою грецького суспільства: наявністю значного прошарку середніх верств селянства, частина якого складала за даними дослідниці близько 53 % населення; відсутністю проблем, пов'язаних з малоземеллям і, навпаки, нестачею робочих рук для обробки цих земель; відсутністю національного робочого класу, який почав збільшуватися лише після початку Першої світової війни за рахунок селян, які прагнули ухилитися від призову на службу. Більш того, зміни, що відбулися в країні, були зустрінуті з недовірою значною частиною грецької спільноти; це проявлялося в неспідтримці Тимчасового уряду та небажанні брати участь в діяльності Маріупольської Ради робітничих та селянських депутатів.

У монографії наданий комплексний аналіз розвитку маріупольських греків за часів коренізації. Л. Якубова визнає саму ідею рівноправ'я етнічних меншин прогресивною та новаторською, втім закликає відмовитися від «парадного» висвітлення цього етапу розвитку грецької діаспори, безпристрасно висвітлюючи прорахунки більшовицької політики щодо національних меншин. Серед них: відсутність належного теоретичного обґрунтування, підпорядкованість ідеологічним настановам, невизнання етнокультурних

особливостей різних грецьких громад СРСР, визнання димотики як єдиної писемної і розмовної мови всіх греків СРСР. Зокрема, про дуже сумнівні успіхи в справі еллінізації освіти свідчать наведені Л. Якубовою цифри. У 1929 р. тільки 26,5% грецьких дітей навчалося в еллінізованих школах [138, с.128]. Висновки монографії Л. Якубової підкріплені солідною документальною базою з питань «еллінізації» 1920-1930-х рр.

В монографії «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» Л. Якубова цілком справедливо визнає, що на перший план у власному повсякденному бутті греки ставили не національно-культурні, а соціально-економічні питання [138, с.217]. Ось чому саме ця сфера суспільного буття перебуває під особливою увагою дослідниці. І центральною темою, головним чинником впливу на становище греків, враховуючи їх соціальну структуру, була колективізація [141].

Важливе місце в дослідженні історії греків України міжвоєнної доби посідають тези доповідей, оприлюднені у серії конференцій «Україна-Греція». Саме на цих конференціях були порушені питання, що довгий час майже не висвітлювалися у більш широких форматах наукового дослідження. Це стосується розвідок З. Ліхолобової, В. Нікольського, Ю. Данілюка про репресії щодо грецького населення Приазов'я наприкінці 1930-х рр. [65; 89; 97].

З. Ліхолобова відзначала, що з 1200 карних справ 150 (12 %) були заведені на представників грецької общини. Дана операція НКВС, на думку дослідниці, була чітко спланована, оскільки 97,5 % арештів відбулися за чотири місяці з листопада 1937 до лютого 1938 рр. За даними дослідниці, серед репресованих греків 40 % склали робітники, селяни – 30 % (зумовлено значною питомою вагою сільських мешканців – греків) [89, с.70-71].

В. Нікольський вивчав сумнозвісну справу про «грецьку контрреволюційну терористичну організацію», сфабриковану задля здійснення каральних операцій стосовно грецького населення. За підрахунками вченого в період з грудня 1937 до листопада 1938 р. в Донецькій області було репресовано 3628 греків [97]. В. Нікольський визначив одну з цілей репресій проти греків. На

думку дослідника, вони були засобом ліквідації усталених общинних традицій грецького населення Маріупольщини.

Відомий еллініст І. Г. Джуха залучив значний обсяг спогадів родичів та жертв репресій, надавши дослідженням емоційну спрямованість. Зараз І. Джуха втілює в життя велике багатотомне публіцистичне дослідження «Грецький мартиролог», який створено на основі архівних джерел, згадок та листів учасників, арештантів часів репресій та їх родичів [67; 68; 69; 70; 71; 72].

«Грецька операція» як складова національних операцій перебувала в центрі уваги Р. Подкура [104] та як історіографічна проблема в роботі В. Романцова, О. Богатікової «Грецька операція “ 1937–1938 рр. у Північному Приазов’ї: історіографія проблеми» [108].

Сталінські репресії, «Грецька операція» як їх складова на тлі гібридної війни Росії проти України розглянуто в статті А. Гедьо та І. Грідіної [62].

В роботі В. Лебедевої, О. Узбек, М. Дзюбенка «Ми є. Ми були. Будемо ми», «Грецька операція» НКВС у Харкові», виданої в 2009 р., на основі архівних матеріалів та унікальних спогадів реконструйовано історичний образ та життя греків Харкова у 30-х роках. Автори не обмежують себе географічними межами Харкова, а відтворюють картину життя маріупольських греків у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. [84].

В сучасній історіографії знайшов відображення аналіз об’єктивних процесів ліквідації можливостей розвитку: грецька громада була знесилена економічно, соціально та просто фізично, що було наслідком голоду 1932 – 1933 рр. Після трагічних подій голоду минуло менше ніж п’ять років, і грецький етнос потрапив під удар репресій. У працях В. Марочка [93] та Г. Папакіна [102] грецький селянин – заручник і жертва системи, що ігнорує правові норми, що прирікає його разом із сім’єю на голодну смерть.

Підвищення загального інтересу до національної проблематики, а також фінансування і видання робіт грецькими товариствами обумовило значну орієнтацію краєзнавців, не лише греків за походженням, на грецьку тематику. Це привело до видання низки книг, що висвітлювали окремі аспекти грецької історії

20-30 рр. на Маріупольщині. Роботи Г. Захарової «Всіх поіменно назвати», «Маріупольська трагедія», «Зберігати вічно», «Растріляний грецький театр» присвячені жертвам політичних репресій міста Маріуполя та Північного Надазов'я. Збірка нарисів П. Мазура «За що, Господи? Маріуполь 1937 року» розкриває причини, хід та результати злочинної етнічної «чистки», спрямованої проти приазовських греків. Також серед краєзнавців Надазов'я, що своєю наполегливою працею відтворюють певні сюжети грецької історії слід назвати А. Проценко, С. Калоєрова, Р. Саєнко, Л. Яруцького, С. Теміра, І. Папуша, та ін. Цінність праць краєзнавців-аматорів полягає в тому, що вони наповнюють скарбницю знань про минувшину етносу, виокремлюючи і висвітлюючи ті локальні її аспекти, що часом залишаються поза увагою науковців. Але деякі з них мають публіцистичний характер, не відзначаються ані значною кількістю залучених джерел, ані серйозним їх аналізом.

Монографія «Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование» навпаки написана на широкій, різноплановій джерельній та етнографічній базі. В дослідженні комплексно розглядається історія смт. Старий Крим від його утворення в 1780 р. до початку ХХІ ст. В дослідженні з нових методологічних позицій характеризується повсякденне та культурне життя мешканців Старого Криму, висвітлюються особливості їх обрядовості та усна народна творчість [108].

В цілому, аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що тема дослідження є достатньо вивченою з точки зору соціально-економічних та політичних процесів. Потребує дослідження людський вимір перетворень більшовиків в 20-30-х рр. ХХ ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Реалізація завдань магістерського дослідження стала можливою завдяки залученню різноманітних за характером і походженням джерел. Джерельна база дослідження включає шість основних груп.

До першої, найбільшої групи віднесено *нормативно-правові акти*. Вони регулювали відносини між владою та соціумом. Аналіз законодавчих і нормативних актів радянської епохи дав можливість відтворити організацію внутрішнього укладу життя греків. Особливістю цієї групи джерел є те, що вони відображають задекларовану історичну дійсність в юридичних нормах, а не конструюють їх на основі фактів і подій. Нормативні акти, що використовуються при написанні роботи відтворюють політичний розвиток радянської держави. Прикладом можуть служити постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств...» (широко відома як «закон про п'ять колосків»), постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи до посилення хлібозаготівель» та ін.

Другу, вагому й трагічну за змістом групу джерел складають *матеріали судово-слідчої документації*. Через війну, що розпочала Російська Федерація проти України у 2014 р. величезний масив судово-слідчої документації Державного архіву Донецької області з історії греків Північного Надазов'я залишається на тимчасово окупованій території і є недоступними для дослідників. Їх доля на сьогодні залишається невідомою. Тому ще більшої ваги набувають опубліковані матеріали репресованих греків. Архівно-слідчі справи є цінним історичним джерелом і охоплюють період від 1920 до 1950-х рр. Відтворюючи механізм дій репресивної машини сталінського тоталітаризму, ця специфічна категорія документів дає можливість, в першу чергу, усвідомити справжні причини та масштабність масового терору, простежити інтенсивність політичних репресій у конкретні історичні періоди тощо.

Вивчення архівно-слідчих справ дає змогу дослідникам виявити нові закономірності тотального беззаконня: співвідношення судових і позасудових справ, перевагу політичних чи кримінальних обвинувачень. Важливим залишається й морально-політичний аспект інформації архівно-слідчих справ.

Через десятиріччя діти довідуються про долю своїх батьків, дідів, а нерідко й про витоки власного родоводу.

Під час написання роботи нами були широко використані архівні матеріали, опубліковані у дев'ятитомному виданні «Реабілітовані історією. Донецька область».

У 2005 році вийшло друком унікальне наукове видання «Книга пам'яті греків України». В роботі на основі комплексу документів Державного архіву СБУ та Архіву тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області проведено повномасштабне дослідження репресій 1937-1938 рр. проти грецького населення України. Цінність являють наведені повні списки засуджених з зазначенням місця проживання, викладено зміст більш ніж 80 архівно-слідчих справ [37].

Своєрідною документальною історією грецького етносу є проект «Грецький мартиролог». Він містить унікальну інформацію про репресії проти греків у СРСР. Це протоколи, публікації, фотоматеріали, документальні фільми, свідчення самих репресованих та їхніх родичів, які були виявлені в архівах ФСБ, УВС, а також матеріали, зібрані товариством «Меморіал» та систематизовані за національною ознакою.

До третьої групи джерел належать *статистичні матеріали*, які надають можливість доповнити аналіз історичних подій та явищ кількісною характеристикою. Є очевидним той факт, що життя греків неможливо проаналізувати за допомогою цифрових вимірів, однак без його використання не можна обійтися, аналізуючи основні показники чисельності греків за певними критеріями: кількісними, віковими, гендерними, етнічними, конфесійними, професійними; місць їх компактного проживання та міграційних напрямків тощо.

Результати переписів 1926, 1937, 1939 рр. були опубліковані окремими збірками, які наразі доступні на тематичних електронних ресурсах. Серед них слід виділити Всесоюзний перепис населення 1926 р. [15], Всесоюзний Перепис населення 1939 р. [16] та ін.

Кількісні дані щодо різних областей народного господарства, освіти, науки, культури публікувалися за радянських часів у щорічних, ювілейних та тематичних збірках, таких як «Греки в УСРР» С. Ялі, «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти», «Історія адміністративно-територіального поділу Донецької області у 1919-2000 рр.» [32].

Четверта група – це *матеріали республіканської та районної преси*, які дозволяють здійснити масштабну реконструкцію повсякденного життя грецької етнічної меншини УСРР протягом 20–30-х рр. ХХ ст. У радянську епоху періодика грала значну роль у соціумі та була основним засобом масової інформації, освіти, агітації та пропаганди. Серед них слід виділити центральні, республіканські, обласні та районні газети та журнали. Так, наприклад, матеріали центральної преси («Известия», «Правда», «Економічне життя», «Робоча газета») та республіканської преси («Пролетар», «Радянське село», «Радянська нива», «Пролетарська правда») свідчать про дозовану та уніфіковану функції цих видань, про використання їх як інструменту ідеологічного впливу.

Велику роль вивченні різних аспектів життя греків Північного Надазов'я мають регіональні та місцеві друковані видання, серед яких слід виділити «Приазовський пролетар», «Приазовська правда». Змістовий аналіз розміщених на сторінках газет матеріалів дозволив виявити методи реалізації національної ідеї (оголошення про відкриття культурно-просвітницьких установ, анонси театральних постановок, концертів, рекламна інформація про надання послуг населенню), тобто окремі сюжети цілісного життєвого простору радянських людей, які були потрібні досліднику при реконструкції повсякденного життя грецького етносу у 20-30-ті роки ХХ ст. Особливого значення у дослідженні культурних традицій греків Північного Надазов'я відведено грецькій газеті «Колехтивістіс».

Мемуарні джерела (листи, спогади) складають п'яту групу джерел і відіграють особливу роль у даному дослідженні. Спогади, хоча і мають певний суб'єктивізм, відображають зміну умов господарського та етнокультурного життя, світоглядну трансформацію під впливом гасел пролетарського

інтернаціоналізму і класової єдності етнічних громад в умовах радянської дійсності. У цьому відношенні цікаві спогади П. Ангеліної.

Однак найбільш репрезентативними і інформативними є спогади І. Стріонова, опубліковані в виданні «Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста» [27]. Метою видання, як зазначає редактор видання Л. Якубова є введення до наукового обігу непересічної археографічної знахідки. Спогади уродженця греко-татарського селища Комар І.І. Стріонова унаочнюють етапи суспільно-політичного та культурного життя маріупольської грецької громади України, особливості ментальності цієї специфічної етнокультурної групи та, власне, народний погляд на віхи політичної історії СРСР. І Стріонов наважився і спромігся записати для нащадків власні спостереження та враження від епохи, перевесником якої був. Спогади І. Стріонова - це погляд з самої гущини простих будівничих соціалізму на країну, в якій вони жили працювали, на трагічні сторінки її історії, на її уряд й на самих себе. Це, власне, народний погляд на історію, який донедавна не мала достойної уваги наукової громадськості, а тільки зараз починає доволі активно презентуватися [27, с. 6-7].

Унікальним джерелом з історії голодомору в грецьких селах є спогади очевидців. Їх інформативна цінність як історичного джерела пояснюється особливостями їхнього походження, оскільки належать вони окремим людям, дуже часто дітям і підліткам доби Голодомору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття конкретною людиною історичних подій. З одного боку, в них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, що часто відсутня в інших видах джерел. З іншого – спогади нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах, тому їх використання дає змогу більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певної епохи.

Наступну групу джерел складають *тематичні документальні збірки*, Тематичні добірки з теорії й практики вирішення національного питання в СРСР,

соціально-економічної політики, соціалістичної перебудови сільсько-господарського сектору та колективізації, культурної революції дозволили реконструювати урядову концепцію радянської грецького населення і простежити її еволюцію у контексті загальносоюзного суспільно-політичного життя.

Серед публікацій періоду незалежності окреме місце посідають збірники «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» (вміщує понад 400 документів, довідкових матеріалів з цінними відомостями про розселення та демографію національних меншин, кількісні та якісні зміни їхнього становища на початковому етапі існування УСРР [136] та «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» (містить джерела з розвитку національного питання на теренах України протягом першої третини ХХ ст.) [138].

У праці «Греки на українських теренах» вміщено й кілька великих джерельних комплексів: документи з історії українських греків доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., періоду коренізації (1920-1930-ті рр.), періоду депортації грецького населення (кінець 1930-1940-ві рр.) [63].

338 документів з історії надазовських греків міжвоєнного періоду опубліковані в виданні С. Калоєрова «Документы по истории греков Приазовья. Советское и постсоветское время» [36]. Це, в першу чергу матеріали Державного архіву Донецької області, які сьогодні є недоступними для дослідників, а також архівні матеріали ЦДАГО і ЦДАВО, опубліковані в різних наукових і археографічних виданнях.

Окремо серед джерел цієї групи необхідно виділити потужний масив тематичних збірок документів центрального та республіканського рівня щодо колективізації, Голодомору 1932–1933 рр. та репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., які допомагають дослідити відповідні процеси стосовно грецької громади [30; 38; 39; 40; 41; 95].

Загалом, джерельна база є достатньою для отримання сукупності наукових фактів для дослідження зазначеної теми характеризується репрезентативністю

всього спектру різноманітних джерел, що дало нам можливість відтворити картину людського виміру трагічних подій 20-30-х рр. ХХ ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Успіх вивчення будь-якої історичної проблеми залежить від комплексу застосованих автором теоретичних знань та методологічних прийомів, адже студіювання історичних фактів вимагає теоретичного обґрунтування та відповідної методологічної бази дослідження.

Автор є прибічником антропоцентричного підходу, згідно з яким основним об'єктом дослідження є людина та її вплив на формування та розвиток соціального середовища. Скромний грецький трудівник, його традиційна сім'я стали світом етнічної стабільності, у якій зберігся грецький етнос Приазов'я. З мікроісторії формується історична мозаїка макропроцесів, у якій яскраво, з обов'язковою історичною перспективою позначилося все минуле грецького народу: його політична історія, соціально-економічне життя, мовне середовище, освіта, народна творчість, релігія, мораль.

В цьому напрямі можливі різні дослідницькі шляхи. Нами обрано два: зменшення масштабу і виведення на авансцену історії пересічних людей епохи, людей з нібито мовчазної більшості.

Зменшення масштабів – це метод мікроісторії, який полягає у вивченні локальних випадків, казусів, культур, родин, подій і з'ясуванні їх із широкими соціальними контекстами. Зменшення масштабів до рівня соціальної групи, до рівня установи, родини і людини дає змогу порушити цілу низку питань: про те, що жодне суспільство не може вижити та зберегтися, якщо процес його побудови здійснюється тільки «зверху», тільки примусово: про те, що засвоєння радянських приписів було грою, у якій тією чи іншою мірою взяли участь всі люди, але кожен грав так, як міг, як розумів через свої власні уявлення та можливості про те, як слід це робити [77, с.544].

Крім того, виведення на авансцену історичного аналізу людей змушує порушити питання про те, чи відбувся радянський проєкт насправді?

«Радянське суспільство», - зазначила Наталя Козлова. – передумова того, що здійснюється тут і тепер. Це, вірогідно, єдиний ресурс. На жаль, ми дійсно знаємо про нього непростачно мало» [77, с.472].

Корисним може бути погляд на радянське суспільство як на перманентно нестабільне, соціально рухливе, постійно перехідне. Адже монолітною за радянських часів (до того ж, з великими умовностями) можна назвати владу, однак – не суспільство. Процеси маргіналізації одних соціальних груп. Штучного примусового формування інших. Міграція, і урбанізація, соціальні політичні катастрофи (голодомори, війна, репресії) – усе це формувало потужні і нескінченні рухи всередині різних спільнот – родин, колективів, сіл, міст, установ, інститутів. Можна припустити, що за таких обставин людина так і не змогла чітко усвідомити своє місце в новому суспільстві, а тому намагалась відтворювати зрозумілі «старі» правила і привносити їх у нестабільний світ викликів радянської соціальності.

Теоретико-методологічною базою магістерського дослідження є принципи історизму, системності та всебічності, а також методи: порівняльно-історичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний, конкретно-пошуковий, статистичний та метод кількісного аналізу.

Одним з найголовніших її принципів є *принцип історизму*, який вимагає: 1) враховувати історичні обставини та характер епохи; 2) розглядати історичні явища в русі та розвитку; 3) спиратися на історичний досвід й уроки історії. Саме з його допомогою ми підходимо до розгляду національної політики радянської держави у 20–30-х рр. ХХ ст. щодо греків у тісному взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами її реалізації.

Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатогранних зв'язків. Цей принцип можна успішно застосовувати для аналізу діяльності центральних державних інституцій, відповідальних за реалізацію національного курсу більшовиків – ЦКНМ при ВУЦВК та її

структурних одиниць. Системний підхід до вивчення усіх компонентів політики коренізації (адміністративного, політичного, економічного та культурно-освітнього векторів), економічних нововведень влади кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., політики репресій 30-х рр. ХХ ст. дозволяє комплексно дослідити особливості існування грецької меншини УСРР.

Застосування *принципу всебічності* до дослідження процесу коренізації в середовищі українських греків дозволило залучити увесь спектр об'єктивних та суб'єктивних факторів, які могли впливати на його результат.

Рівень методологічної культури дослідження залежить від набору методів та різноманітних дослідницьких прийомів, використаних магістрантом.

Перш за все, нами було використано спеціальні історичні методи: *евристичний* – пошук і виявлення літератури та джерел з теми дослідження; їх систематизація та впорядкування за тематичними, структурними, жанровими ознаками.

Порівняльно-історичний метод найбільше застосовувався під час визначення економічних, політичних та культурних характеристик грецької етнічної меншини у 20–30-х рр. ХХ ст. через демонстрацію її правового статусу, соціально-економічної структури, культурного обличчя у контексті здійснюваних радянською владою реформувань.

Історико-типологічний метод полягає у розумінні існування у кожному з конкретних історичних процесів та явищ взаємопов'язаних одиничних та загальних компонентів. У нашому випадку це чітко прослідковується на прикладі процесу впроваджуваної Кремлем національної політики стосовно кожної з етнічних меншин УСРР – методи, хід, напрями її реалізації були спільними. Але разом з тим існували певні особливості, які стосувалися, наприклад, грецької та польської етнічних груп.

Проблемно-хронологічний метод передбачає розподіл широких тем на ряд вужчих, кожна з яких розглядається у хронологічно-логічній послідовності. Саме за допомогою цього методу у нашому дослідженні вдалося реконструювати загальну палітру, у якій розвивалися греки УСРР у 20–30-х рр. ХХ ст. через

спектр політики коренізації загалом та призму потрясінь Великого стрибка, Голодомору 1932–1933 рр. та репресій доби Великого терору.

Структурно-функціональний метод полягає в характеристиці та поясненні системи, у якій досліджуються її елементи і залежності між цими елементами в рамках єдиного цілого, а окремі соціальні явища виконують визначену функцію в підтримці і зміні соціальної системи. З його допомогою детально проаналізована діяльність органів радянської влади по відношенню до грецької етнічної меншини у системі національної політики та продемонстровані основні показники, які характеризують загальні тенденції її розвитку.

Для аналізу добутої з різних джерел інформації, реконструкції процесів, які спостерігалися протягом зазначеного часу в регіоні, автор найбільше користувався *описовим* і *проблемно-хронологічним* методами, дотримуючись критичного підходу і зіставлення даних з іншими джерелами.

Серед методик аналізу зібраних усних свідчень дослідником використовується *контент-аналіз*, що враховує особливості мовленнєвих оборотів та фраз, що використовуються жителями населених пунктів, включених у роботу.

Таким чином, огляд історіографії проблеми дозволяє зробити наступні висновки: на сьогодні в історичній науці існує досить значна кількість наукових матеріалів присвячених історії греків Північного Надазов'я 20-30-х рр. ХХ ст. Це, в першу чергу роботи Л. Якубової, І. Джухи, В. Нікольського. Однак дослідження потребує людський вимір численних трагедій 20-30-х років, які пережили греки. Саме ці напрямки наукового осмислення становлять значну частину змісту магістерського дослідження.

Джерельна база дослідження, незважаючи на недоступність для сучасних дослідників матеріалів Державного архіву Донецької області, є достатньою та різносторонньою. Використаний комплекс джерел, їх наукова інтерпретація, критичний аналіз та застосування методологічних принципів і методів дають можливість в значній мірі реалізувати мету і завдання магістерського дослідження.

РОЗДІЛ 2. СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ТЕРОР ГОЛОДОМ У ГРЕЦЬКОМУ СЕЛІ: ДИНАМІКА, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ, ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

2.1. Колективізація в грецьких селах

Тривалий час в науковій літературі переважало уявлення про колективізацію як виключно соціально-економічне явище, вплив якого на сферу суспільного і культурного життя мав опосередкований характер. Вивчення колективізації на прикладі її проведення в грецьких селах відображає лінії безпосереднього впливу колективізації на сферу суспільного і духовного життя греків, міжнаціональних взаємин.

Ще травні 1929 р. СНК прийняв постанову кого вважати куркулями. Відповідно до цього положення, значна частина грецького селянства потрапляла до категорії куркулів. Основними ознаками куркуля вважалися:

- 1) використання найманої робочої сили, навіть якщо це була одна людина під час збирання врожаю;
- 2) наявність млинів, олійників та інших дрібних виробництв;
- 3) здавання в оренду інвентарю (бідняки без цього не змогли б прогодуватися);
- 4) оренда приміщень;
- 5) наявність членів сім'ї, які зайняті у торгівлі, дають гроші у борг і так далі [11]. У грецьких селах цієї категорії селян було багато.

Враховуючи, що свої господарства добровільно об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви, змусити селянина-власника вступати до колгоспу вдавалося лише застосувавши терор. 7 листопада 1929 р. в газеті «Правда» була надрукована стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)» головним висновком якої було: «у колгосп селяни пішли цілими селами, волостями, районами». Метою її була мобілізація компартійно-

радянської номенклатури, адже у місцевих керівників постійно складалося враження відставання від сусідів, нібито вони мали незначний відсоток колективізації, в той час як у інших районах до колгоспів пішли середняки [83, с.118].

19 листопада 1929 р. у «Вістях ВУЦВК», № 267 було надруковано принизливу для людської гідності постанову Наркомторгу, Наркомюсту та Наркомземсправ УСРР – «Список речей, на які не можна стягувати штрафи, що присудив кримінальний суд за відмову здати хліб або за опір проведенню хлібозаготівельного плану» за підписом Народного комісара торгівлі УСРР Вейцера, заступника народного комісара юстиції УСРР і генерального прокурора республіки Михайлика, Наркомзему УСРР Шліхтера. Відповідно до згаданої постанови, селянам дозволяли залишати після рішення кримінального суду за невиконання хлібозаготівельного плану: «по одному предмету верхнього одягу і щоденного носильного одягу, по парі чобіт, чи черевиків або валянків та по шапці, чи кашкетові і хустці або шалі; білизна у кількості найбільше по дві зміни на кожного; ліжка, постілі (матрац, подушка) та ковдри, потрібні для дітей, віком не більше 14 років, та хворих членів родини, на кожного з них по одному з наведених предметів; потрібні особам харчі найбільше на один місяць, палива – на два; посуд – один чайник або чавун на окріп, одне відро на всю родину, одна тарілка, виделка, ніж, ложка, склянка або чашка» [153, с.221-222].

Суцільна колективізація, що її Й. Сталін назвав «революцією згори», розпочалась у 1929 р. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянського господарства, що мали складати 20% посівів до кінця п'ятирічки, 5 січня 1930 р. була прийнята нова постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву». Вона зобов'язувала завершити колективізацію в УСРР восени 1931 р., в крайньому випадку - весною 1932 р. [57].

Матеріали стенограми 2-го засідання 1-ї міжокружної наради по роботі серед грецького населення про стан сільського господарства в районах Сталінської округи від 1 грудня 1929 р. свідчать про екстенсивний характер сільського господарства надазовських греків :

1) переважання рільництва над іншими галузями (92,6% за Сталінським округом); врожайність переважаючих ярових культур з 1925 по 1929 р., тобто в період нової економічної політики, була низькою та нестабільною і в середньому становила 50 пудів з 1 десятини (приблизно 9 центнерів з 1 га) [31, с.267];

2) щодо землеустрою слід зазначити, що населення було зосереджено у великих селах, для роботи на віддалених полях доводилося долати до 30 км, тому створювалися так звані «висилки», призначені для бідняків;

3) багато землі було зайнято під скотарство (через грецькі традиції), що було неефективним;

4) у господарстві використовувалася худоба; так, на одного коня в середньому припадало близько 10 десятин землі [31, с.267];

5) молочної худоби було мало: 14 корів на 100 душ населення, у цей же час переважало традиційне вівчарство та споживче свинарство;

6) механізація впроваджувалась дуже повільно, відновлення сільськогосподарського виробництва здійснювалося слабкими темпами [31, с.267].

Місцеві жителі, пояснюючи причини такого становища, насамперед посилалися на повоєнну розруху та голод початку 20-х р. ХХ ст. Грецькі селяни побоювалися втратити колишні наділи. Слід зазначити, що 6,2% грецького населення були позбавлені виборчих прав, тобто за тими чи іншими ознаками були віднесені до нетрудових верств населення. Наприклад, на виборах до сільрад у Маріупольському окрузі 1929 р. з 73 723 осіб населення округу виборцями було 35 363 осіб, у тому числі позбавлених виборчих прав – 2702 осіб, тобто 4% від загального показника населення і приблизно 7% від

чисельності всіх виборців (дієздатних осіб, під захистом яких перебували багатодітні сім'ї). Ці люди пізніше вносилися до списків кандидатів на розкуркулювання.

Перебіг і темпи колективізації грецьких селищ були конкретизовані в «Договорі соціалістичного змагання між трудящими греками-еллінами Сталінської та Маріупольської округ» (2.12.1929 р.). Перший пункт договору гласив: «Коллективизировать батрацко-средняцкое хозяйство в период 1930 года на 100 % ... Срок выполнения настоящего договора устанавливается с 1-го января 1931 г.» [33, с.463]. Отже, як зазначає Л. Якубова, вже наприкінці 1929 р. (за два місяці до офіційних наказів) було поставлене завдання суцільної колективізації грецьких сіл протягом весняної посівної кампанії [138, с.149].

27 грудня 1929 р. Сталін на конференції аграріїв-марксистів сказав: «Наступати на куркульство – це означає зламати куркульство та ліквідувати його як клас... Наступати на куркульство - це означає підготуватися до справи і вдарити по куркульству, але вдарити по ньому так, щоб воно не могла більше піднятися на ноги. Це і називається у нас, більшовиків, справжнім наступом. Чи могли ми зробити років п'ять або три роки тому такий наступ з розрахунком на успіх? Ні, не могли» [26].

Розпочався перший етап колективізації. До весни 1930 р. в багатьох грецьких селах вона досягла 80% [142, с.381], в той час як в республіці він складав 68,5% [64, с.99].

В цілому, методи влади щодо зрівняння виробників у рамках колективних сільськогосподарських об'єднань, зрівняння матеріального рівня та рівня забезпечення землею всіх груп селян набули яскравого національного забарвлення. Загальна заможність греків, у порівнянні з українцями та росіянами, стала підґрунтям жорсткішого здійснення щодо них політики розкуркулення. Через це колективізація сприймалася не лише як антиселянська, а насамперед як антигрецька політика [138, с.219].

Вже 30 січня 1930 р. була затверджена постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». В ній зазначалося: «Виходячи з політики ліквідації куркульства як класу, і у зв'язку з необхідністю провести самим організованим шляхом, і рішуче подавити спробу контрреволюційної протидії куркульства колгоспному руху селянських мас і, визнаючи терміновість цих заходів у зв'язку з наближенням сільськогосподарської компанії ЦК ухвалює:

1. Відмінити в районах суцільної колективізації відносно індивідуальних селянських господарств дії про оренду землі і застосування найманої праці в сільському господарстві.

2. Конфіскувати у куркулів цих районів засоби виробництва, худобу, господарські і житлові будівлі» [8].

Згідно з цією постановою, куркулі були розділені на три категорії: перша категорія - контрреволюційний куркульський актив, організатори терористичних актів і повстань, друга категорія - інша частина контрреволюційного активу з найбільш багатих куркулів, третя категорія - інші кулаки.

4 лютого 1930 р. Президія ЦВК СРСР затвердила й розіслала керівництву усіх республік, крайовим і обласним виконкомам секретну інструкцію за підписом голови ЦВК М. Калініна, голови РНК А. Рикова й секретаря ЦВК А. Єнукідзе, яка складалася з 3-х розділів, що регламентували виконання названої вище Постанови:

1. Виселення й розселення куркулів;
2. Конфіскація майна куркульських господарств;
3. Порядок розселення куркульських господарств [103, с.12].

Щодо першого пункту представникам місцевої влади наказувалося: «Запропонувати ОДПУ репресивні заходи щодо першої та другої категорії куркулів провести протягом найближчих чотирьох місяців (лютий-травень), виходячи з приблизного розрахунку - спрямувати до концтаборів 60 000 та

виселити у віддалені райони – 150 000 куркулів; потурбуватися про вжиття всіх заходів до того, щоб до 15 квітня ці заходи були здійснені щодо принаймні не менше ніж половини зазначеної кількості» [8].

Донецький окружний виконавчий комітет за підписом голови ОкрВК Бойка і секретаря Русанова уже 3 лютого 1930 року направив головам райвиконкомів директиву № 111 і навздогін доповнення до неї за № 118. У цих документах розписана до тонкощів технологія злочину, спрямованого на фізичне знищення одвічного годувальника. За цими документами розкуркуленню підлягало від 3 до 5 відсотків усіх селянських господарств.

Куркулів, що висилалися і розселяються, при конфіскації у них майна повинні бути залишені лише найнеобхідніші предмети домашнього побуту, деякі елементарні засоби виробництва відповідно до характеру їх роботи на новому місці, і необхідний на перший час мінімум продовольчих запасів. Кошти куркулів, які висилалися, також конфісковувалися з залишком, проте, в руках куркуля деякої мінімальної суми (до 500 рублів на сім'ю), необхідної для проїзду та влаштування на новому місці. Комуністичною партією їм визначалася одна доля на всіх: виселення на лісозаготівлі у північні краї Союзу. А щоб не витратитися державі на інструмент, кожному працездатному чоловікові наказувалося мати з собою «некоторые элементарные средства производства в соответствии с характером их работы на новом месте» [8]. Інше майно конфісковувалося на користь створюваних колгоспів.

Для другої категорії заможних селян приписувалися спеціальні поселення, свого роду резервації з особливим режимом примусу до праці під керівництвом співробітників ДПУ, радянських, партійних працівників. Розкуркуленим переселенцям для ведення господарства на новому місці залишався старий сільгоспреманент, по одному комплекту одягу на члена родини й мінімум домашнього начиння.

До третьої категорії куркулів відносилися сім'ї, що не підлягали виселенню. У них забирали майно, але виділялися наділи землі гіршої якості [103, с.14].

Списки господарств, що підлягали розкуркуленню, склалися комітетами незаможних селян (КНС), узгоджувалися в райвиконкомах і, обов'язково, районними уповноваженими ГПУ, після чого їх направляли в окружні спеціальні комісії на остаточне затвердження.

Отже, головні дійові особи, які завершили колективізацію в Україні, не відрізняли куркуля (сільського експлуататора) від селянина, який завдяки власній праці мав міцне господарство, охайну й чисту оселю. Колективізація нищила на корінні селянський світ, прикриваючись гаслами соціальної справедливості, які не мали нічого спільного з тогочасною реальністю.

Виникає питання: А якими ж були прибічники радянської влади? Обстеження членів КНС с. Старий Керменчик 1925 р. наводить такі характеристики типових бідняцьких господарств: «Хара. 39 років, грек, скінчив народну школу, хлібороб і 6 душ дітей... В організації перебуває з 1922 р. У сільгоспкооперативі є членом. До 1917 р. мав 18 дес. землі. Тепер має 15 дес., 1 корову, 1 свиню, будинок, сарай, 1 борону, 1 косарку, 1 каток, 1 віялку. Землю обробляє шляхом супруги з іншими незаможниками. Інших доходів не має. Члени родини на заробітки не ходять. Минулого року з 15 дес. було засіяно 3 дес., отримав 91 пуд урожаю, податку причитається 35 крб., ще не сплатив. З куркулями майже не зустрічається, а піп не бажає на нього дивитися. Газету не виписує, але подобається йому «Біднота». Діти відвідують школу. Лікнеп він та його дружина не відвідують – обидва письменні. Він і дружина до церкви не ходять, а ікону мають, “як стара звичка поки що». Дружина у жінвідділі не перебуває. «Нема взуття, нема одягу, щоб вона коли-небудь була членом. – Звикла до господарства» [136, с.195]. Таким був типовий бідняк-активіст в грецькому селі, саме він мав стати опорою радянської влади і будівничим

нового радянського ладу. Обрії його свідомості не сягали далі інтересів власного господарства, вона була цілковито селянською-дрібновласницькою.

Селянські виступи 1930 року засвідчили явну непопулярність колективних господарств серед населення. Селяни масово виходили з колгоспів. Суцільна колективізація села припинилася тоді на півроку, але з осені 1930 р. відновилася – уже в артільній формі. Колгоспники одержали право на присадибне господарство (з коровою, дрібною худобою і птицею), яке існувало під виглядом особистої власності, хоч насправді це була приватна власність. Артіль стала своєрідним «дволиким Янусом». Одним своїм «ликом» вона оберталася до планово-директивної економіки, а другим – дивилася на ринкову, тобто на живе виробництво, що функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу передбачала наявність товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, а й у всій економіці.

Проте, Й. Сталін уважав цю поступку селянству тимчасовою. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який відбувся у червні 1930 р., підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуни» [81, с.118].

Результати осінньої колективізаційної кампанії в селах етнічних меншин, у тому числі й грецьких, були підсумовані II Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншин (27-30 листопада 1930 р.). Виступаючи на ньому Тодуров зазначав: «Кожна національність має свої особливості й в кожній кулацький елемент будує свою злісну роботу, виходячи з місцевих умов. У грецькому Сартанському районі кулак-грек дуже хитрий. Він проводить свою роботу хитро і на дуже тонкій підкладці і тому дуже важко боротися з кулаком, якщо добре не організувати бідноту, середняків, колгоспників та одноосібників. ... В минулому році ми мали в нашому районі всього 11% колгоспів, а на сьогодні ми маємо 46%» [36, с.494]. У резолюції «Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин»

підкреслювалася необхідність до весни 1931 р. в основному «...завершити колективізацію більшості нацрайонів, особливо тих, де будуються і вже є МТС» [137, с.98]. Вже на 5 лютого 1931 р. по грецьких селах було усупільнено в середньому 70,5% господарств і 66,7% землі. Таким чином, рівень колективізації весни 1930 р. було відновлено.

На початку 30-х років знайшла своє логічне завершення політика державного регулювання соціальної структури села, що набула форми досягнення соціальної однорідності селянства. За найскромнішими підрахунками, втрати трудових ресурсів у грецьких селах внаслідок «ліквідації куркуля, як класу» становили від 10 до 20% населення. Їх значну частину становили селяни, які переселилися до міст. Зміна співвідношення між міським і сільським населенням стала найважливішим демографічним наслідком колективізації в грецьких селах.

Приміські селища, такі, як Сартана, Мангуш, Старий Крим, у цей час виявляли сталу тенденцію до урбанізації. Так, у 1931 р. в Старокримській сільраді переважна частина господарств (264) кинули сільське господарство і пішли працювати на графітні, гранітні кар'єри та заводи. Урбанізаційні процеси ще більш інтенсивно відбувалися в Сартані та Мангуші, що перебували в безпосередній близькості до металургійних заводів Маріуполя [138, с. 105]. А у 1932 р. адміністративна реорганізація Сартанського й Мангуського районів лише законодавчо констатувала перетворення цих великих сіл (з населенням близько 10 тис. осіб) на передмістя. Л. Якубова влучно зазначає, що пройде рік - півтора, і грецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні – тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду [141, с.161].

Тотальна маргіналізація набувала чимдалі огидніших форм – до Великого Терору кінця 30-х рр. ще було сім років, а найбільш просунуті вже зрікалися своєї крові, аби не втратити оперття під власними ногами. – «Я громадянин Улаклицького посолька, Улаклицької с-ради Плахоткін А.І.

зрікаюсь свого батька і пориваю зв'язки з своєю родиною, через яку позбавлений права» [141, с.160].

До початку весняної кампанії 1930 року у колгоспи було зібрано абсолютну більшість землі. По Сталінському округу усупільнено 468133 гектари. План з колективізації посівних площ було виконано на 148,4%. У той же час посівного фонду було недостатньо. В гонитві за виконанням плану колективізації не був відремонтований сільгоспреманент, не продуманий план посівів, не відпрацьована система організації та керівництва сільгоспроботами. Крім того, під страхом розкуркулення й виселення почали «добровільно» покидати села багато селянських сімей. Така міграція призвела до того, що уже влітку 1930 року виникла необхідність завезення в село додаткових працівників. Ось так описує інструктор окружного парткому Ступаков стан справ у комуні ім. Держинського Янісольського району: «Після весняної сівби із комуні вибуло 18% батраків, 25% бідняків, 71% середняків. У комуні залишилося 575 чоловік, із них працездатних 180. Весною не встигли засіяти 1386 гектарів площі. З посіяної кукурудзи 40% не зійшло, а 50% загинуло, бо поле заросло бур'яном. Города сохнуть через відсутність догляду, і перш за все, поливу. Коней у комуні 120 голів, половина з яких знаходиться під відкритим небом, бо немає конюшень. Свиней є 63 дорослих і 84 поросяти, але теж знаходяться під відкритим небом. 47 корів, що є в комуні, перевели в село Багатир, бо ніде утримувати. Молоко привозиться й розподіляється серед комунарів, але не тим, що працюють в степу. Наявними силами коммуна із збиранням врожаю й обмолотом упоратися не змогла» [103, с.18].

Донецький обласний відділ ДПУ УРСР влітку 1932 р. констатував погрозливе становище в галузі виконання планів хлібозаготівельної кампанії (врожай становив 1-2 центнери на га) та розвал в економіці та занепад грецьких сіл.

7 серпня 1932 р. була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств...» (широко відомої як «закон про п'ять

колосків»), 18 листопада 1932 р. постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада – постанови РНК УСРР, з однаковими назвами – «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Згідно з ними, місцева влада зобов'язувалася організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, «розкраденого» під час косовиці і обмолоту, який виявляли методом обшуків. У випадку, якщо хліба під час обшуку не знаходили, на боржників накладалися натуральні штрафи. У згаданих постановах йшлося тільки про натуральні штрафи м'ясом, салом і картоплею, проте у численних спогадах, свідки голоду розповідали, що під час обшуків забирали все підряд – крупи, буряки, капусту, квасолу, цибулю, фруктову сушню тощо. Обшуки спочатку були епізодичними, а після новорічної телеграми Сталіна керівникам УСРР стали систематичними і охопили всю територію республіки [83, с.60-61].

Ці постанови запроваджувалися в широких масштабах і по грецьких селах. В середині грудня 1932 р. було запроваджено обшук у зернорадгоспі «Шахтар» (Старокерменчицький район), в результаті якого було відібрано «крадений хліб і сухофрукти» [138, с.160]. Наступного дня робітники радгоспу згадували, що «бригада [обыска] стала действовать по-безобразному. Она стала производить у всех рабочих и служащих совхоза обыски, забирая поголовно весь хлеб, каковой у некоторых был в незначительном количестве... На почве произведенных обысков среди рабочих начало было проявляться вольночное настроение. В конторе собралось до 40 человек рабочих, причем некоторые плакали и кричали, что бригада поыворачивала пальцы, ограбила и даже раздавались выкрики: «Надо их бить, как били евгеньевцы» [138, с.160].

Згідно з підрахунками В.М. Нікольського результатів діяльності органів ГПУ, в Сталінській області у 1932 р. було репресовано 991 особа. Серед репресованих були 25 греків (6,5%), у 1933 р. було репресовано 2350 осіб, в тому числі 64 греків (8,0%) [101, с.39-41].

Це не залишилось поза увагою Греції. Спірос Поліхроніадіс, посол Греції у Москві, 16 серпня 1933 р. повідомляв у Міністерство закордонних справ

Греції: «Кількість засуджених грецького походження просто величезне! Селяни, що залишаються поза колгоспом, викликають ворожість влади, вони переслідуються, а суди легко знаходять привід до їх засудження. У розмові з паном Стерном (представником радянського МЗС) я знову наполягав на звільненні греків, однак він заявив, що ув'язнених інших національностей не менше. Але він не міг заперечувати, що арешти відбуваються саме за національною ознакою» [62].

У скарзі, яка надійшла до грецького посольства в Москві в 1934 році, описувалися умови утримання ув'язнених: «Становище ув'язнених у в'язниці таке: кожен із них зазнає найважчих тортур, тоді як протоколи приховують правду. Більшість цілими місяцями залишаються у темних, ізольованих та вологих підземеллях. Звичайна їхня їжа – 100 грамів хліба та півлітра кип'яченої води. Після такого харчування, без повітря, без природного світла, багато хто втратив зір. Але мало цього – арештанти зазнають і тілесних тортур, аж до кривавого побиття. За 3-5 днів їх доводять до непритомності, а потім дають підписати заздалегідь підготовлені протоколи, в яких йдеться про злочини, яких вони ніколи не чинили.

Не буде перебільшенням сказати, що подібні тортури можна порівнювати лише із середньовічною дикістю Святої Інквізиції. До дев'яти місяців їх тримають у підземеллях, де вони бачать лише штучне світло, їм заборонено передавати їжу з дому, доки вони не підпишуть попередньо складені протоколи. Після цього слідство засуджує їх на 10-річне ув'язнення у концентраційних чи трудових таборах, інших – до п'яти років примусових робіт, а треті досі чекають суду у підвалах ДПУ. Крім того, їхні сім'ї, включаючи неповнолітніх дітей, висилаються за кілька тисяч кілометрів у піщані сухі місцевості, де вони щодня помирають від лиха та голоду» [84, с.72].

Таким чином, суцільна колективізація, методи влади щодо зрівняння виробників у межах колгоспів, зрівняння матеріального рівня та рівня забезпечення землею всіх груп селян набули яскравого національного

забарвлення. Загальна заможність греків, у порівнянні з українцями та росіянами, стала підґрунтям жорсткішого здійснення щодо них політики розкуркулення. Через це колективізація сприймалася не лише як антиселянська, а насамперед як антигрецька політика.

2.2. Колективізація та розкуркулення у спогадах очевидців

Події першого етапу колективізації та сприйняття її грецьким населенням яскраво відтворені в спогадах І. Стріонова: «Несподівана колективізація була для селян як сніг на голову серед спекотного літа. Вони, століттями працювали у своєму особистому господарстві, і не могли зрозуміти, як можна об'єднати господарства і працювати колективно. Також вони думали, чому вони повинні віддавати все своє добро, нажите їх дідами, батьками та ними самими?» [27, с.154].

Колективізація у висвітленні І. Стріонова - масований цинічний наступ держави на селянський світ в усіх його складових, зокрема, в свідомості та свободі совісті. В грецьких селах на загал замість полум'яних агітаційних промов, селян брали на змор. Опис процедури зборів щодо заохочення до вступу греків с. Комар до колгоспу є дуже репрезентативною: «На щоденних зборах селян скликалися партійно-радянські керівники, які самі не були впевнені у здійсненні ідей суцільної колективізації, говорили селянам про переваги великих колективних господарств, про можливість застосування в них техніки, про їх рентабельність та інші переваги великого господарства перед дрібним селянським господарством.

Селяни слухали, позіхаючи, ораторів і мовчали, думаючи: «Поговорять – поговорять і перестануть, а ми, як і раніше, працюватимемо у своїх господарствах». Але рішення уряду про проведення суцільної колективізації було твердим, і вищі органи влади вимагали доповіді про перебіг колективізації

та примушували місцевих керівників, вимагаючи посилити роботу з колективізації селян. Місцева влада, яка безпосередньо займалася колективізацією, стала натискати на селян, застосовуючи різні форми насильства. Однією з таких форм насильства було продовження загальних зборів до 10-11 години вечора. На дверях приміщень, де проводилися збори, стояли громили із сільських активістів і не випускали з помешкання нікого без дозволу президії зборів.

Селяни, і особливо селянки, плакали благали президію зборів щоб їх відпустили додому хоча б на якийсь час, погодувати дітей та худобу. Члени президії на чолі з головою були невблаганні, промовляючи: «Москва сльозам не вірить. Запишіться до колгоспу, а потім ми вас не турбуватимемо»

Так, з безперервними зборами до пізньої ночі, протягом 12-15 днів селян зморили остаточно. Вони, не витримавши такого тиску на них, почали просити місцеву владу дати їм кілька днів на роздуми, не турбувати їх зборами. Місцева влада вирішила піти назустріч проханням селян, не стали їх турбувати зборами.

Селяни, очевидно, давно вже вирішивши вступити до колгоспів, розуміючи, що місцева влада від них не відстане, поки вони не вступлять до колгоспу, отримавши перепочинок від відвідування зборів, почали проводити повальний забій худоби, щоб не здавати його до колгоспу. Різали свиней, овець телят, бичків, телиць і навіть корів. Протягом кількох днів вуха роздирали передсмертні крики свиней, мекання овець, мукання корів тощо. Місцева влада не вживала жодних заходів, щоб припинити масовий забій (знищення) худоби, ясно уявляючи, що жодних заходів не можна застосувати до селян, якщо вони ріжуть свою власну худобу.

Селяни, знищивши майже всю дрібну худобу і частково дійних і тільних корів, на перших же зборах почали цілими групами вступати до колгоспів, одночасно організовуючи і нові колгоспи.

Звіти про успіхи суцільної колективізації вирушали вищим органам влади, а звідти надходили похвали місцевій владі. Протягом одного місяця

суцільна колективізація була завершена, було обрано правління колгоспів, призначено керівних працівників: бригадирів, полеводів, тваринників, конторських службовців тощо» [27, с.154-155].

А ось як заохочення до колгоспів описує С.К. Темір: «Взимку 1929-1930 рр. у селі майже щовечора проводилися збори селян. Збори проводили активісти села – комуністи, комсомольці, вчителі. По нашому краю завжди ходив учитель на прізвище Хорош. Спочатку він читав газети, знайомив слухачів з останніми новинами, а потім приступав до головного. Перше питання завжди було одне: «Хто запишеться до колгоспу?» У кімнаті – мертва тиша. Друге питання: «Хто скільки здасть зерна державі?» Знову тиша. Тоді агітатор звертався персонально до кожного з тими самими питаннями. Якщо і це не давало результату, тоді Хорош разом з комсомольцями, що прийшли з ним, переходив в іншу кімнату і викликав туди присутніх по одному. Питання були ті самі. Якщо відмова була повною, комсомольці йшли до цього господаря додому. Все знайдене там зерно, а іноді й муку, відбирали начисто і відправляли до державної комори. Не жаліли ні дітей, ні старих, залишали їх без шматка хліба і насіння для посіву. А хто погоджувався вступити до колгоспу, того більше не чіпали. Він і від здачі зерна звільнявся, і на сходи не міг ходити. І все-таки селяни не хотіли вступати до колгоспу» [119, с.62].

І. Стріонов детально описує труднощі колективізації в грецькому селі: потрібно було об'єднати в колгоспах худобу (коней, биків, дійних корів, овець свиней та ін.), зібрати в колгоспні комори посівне та фуражне зерно, сільськогосподарський інвентар (брочки, плуги, сівалки, віяки, жниварки та ін.). У знов організованих колгоспах не було приміщень для розміщення худоби, комор для зберігання зерна як посівного, так і продовольчого та фуражного. «Всі відмовлялися здавати, зберігали, сподіваючись, що колгоспи розпадуться, а потім кожен годуватиме свою худобу» [27, с.156].

Звертає І. Стріонов увагу і на ігнорування місцевою владою розумних пропозицій грецьких селян щодо утворення колгоспів: «Розумні селяни з-

поміж членів правління колгоспів, а також із рядових колгоспників, пропонували об'єднання худоби провести навесні, залишаючи його на зиму під відповідальність кожної колгоспної родини. Вони мотивували свої пропозиції тим, що у колгоспних бригадах відсутні приміщення, корми не розвезені по бригадах; худоба, що знаходиться у колгоспників, буде знаходитися в теплих приміщеннях, і кожен колгоспник як-ніяк краще доглядатиме за своєю колишньою худобою, буде шкодувати його і давати іноді і концентровані корми. Місцева влада не послухалася цих розумних порад, точніше, побоялася, як би колгоспники не передумали і не відмовилися від колгоспів.

Почали робити за принципом «давай валяй, а потім розберемося». Об'єднували все. Здали худобу, посівне зерно, інвентар, а від роботи почали ухилятися та ще й казали: «А ми, дурні, ще відмовлялися від колгоспів. Дивись, як добре стало – жодної турботи – ходи, гуляй та дурня валяй» [27, с.156-157].

І результати такої праці були передбачуваними: «Усім має бути зрозуміла ефективність праці людей, залучених працювати у примусовому порядку. Вони працювали, як кажуть, аби день до вечора. Корми доставлялися з великими втратами в дорозі. По обочинах доріг утворювалися снігові замети, як листкові пироги, від розсипу соломи та сіна. Догляд за худобою був огидний і безвідповідальний. Годували худобу, що знаходилась в загонах, без годівниць (ясел), прямо кидаючи під ноги худобі корми, які більше розтоптувалися, ніж поїдалися. Робочу худобу (коней та биків) годували грубими кормами без концентратів. Худоба, що звикла отримувати щодня концентрати, погано їла грубі корми і охляла. У результаті до весни 1930 року колгоспи не були підготовлені як слід. Насіння було очищено не все, не весь інвентар був підготовлений, а найголовніше – тяглова сила (коні та бики) були виснажені, а всі корми витрачені» [27, с.157].

У допущених під час колективізації перегибах звинуватили місцевих керівників, а відповідальність за прорахунки в політиці щодо селянства і

повільний хід колективізації радянська влада переклала на так званих куркулів [82, с.221].

Зупинимось на характеристиці розкуркулення в грецьких селах більш детально за спогадами очевидців. У першу чергу намічалися для розкуркулення багаті сім'ї, що володіли великим нерухомим майном, як наприклад, Бурлаченко Семен Андрійович із села Урзуф Маріупольського округу, у якого був вітряний млин. Шашкін Михайло Автономович із села Малий Янісоль Володарського району також був визначений до виселення, як купець третьої гільдії [103, с.15].

Як зазначає Б. Парсенюк, під виглядом розкуркулення місцева влада часто розправлялася з неугодними їй людьми. Так, загальні збори КНС вирішили виселити з с. Урзуф сім'ю Кавури Феофана Федоровича, яка нібито заважала колективізації. Із села Старобешеве вислали сім'ю Михайлової Софії Герасимівни тому, що її чоловік, колишній офіцер, знаходився в еміграції [103, с.16].

Навесні 1930 р. у списки куркулів Старо-Бешівського району Сталінського округу, що підлягали виселенню за першою категорією, знаходимо характеристики людей, їх сімейного та майнового стану, які свідчать про доноси чи то зведення старих рахунків:

«1) Асланов І. Ф., повних років 54, мав 6 їдоків в сім'ї – як до революції, так і в даний час, велике куркульське господарство, зятий противник радянської влади, не виконує заходів щодо хлібозаготівлі та продовольчого податку, син навчається у Харківському медінституті, дві доньки навчалися у Таганрозі, виключені як діти кулака, позбавлений виборчих прав.

2) Ангелін І. Ф. 55 років, мав 5 їдоків у сім'ї – колишній власник-поміщик, мав економію, землі 250 десятин, а також мав торгівлю, великий магазин, парову молотилку, активний учасник білих банд, син перебуває на еміграції, позбавлений виборчих прав». Так збиралася інформація щодо тих людей, які були неугодними [28, с.156].

Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські.

Щодо людей, яких партія називала «противниками радянської влади», що в різних формах висловлювали своє негативне ставлення до економічних експериментів СРСР, були застосовані так звані «куркульські висилки». Висилки активно практикувалися з початку 1930 р., зачіпаючи не лише індивідуальників, а й всіх хто чинив опір колективізації. Терор був одним з найважливіших методів створення колгоспів. Він виконував функцію залякування селян, які, побоюючись розділити долю репресованих односельців, стиснувши зуби, йшли в колгоспи.

І. Стріонов згадував: «Ще в розпалі гучних зборів 1929 р., коли селяни категорично відмовлялися вступати до колгоспів, місцева влада вирішила, що причиною їхньої відмови від колгоспів є агітація куркулів. Вони негайно вирішили виконати вказівку вищих органів влади та виселити із села всіх куркулів першої категорії. Таких сімей, зарахованих до першої категорії куркулів, виявилось десять.

Порядок розкуркулювання і висилання куркулів був такий: спочатку накладали на куркульські сім'ї домашній арешт (не дозволяли нікому виходити з двору) і ставили охорону кожного куркульського двору з представників сільського активу, даючи їм термін на підготовку до виїзду до Сибіру» [27, с.157].

Розкуркулювання С.К. Темір називає другим етапом «агітації» за колгоспи. Спочатку розкуркулювали тільки великих землевласників, які мали постійну найману робочу силу. А у 1930 році взялися вже за середняків. Хто відмовлявся вступити до колгоспу, на того вішали ярлик «кулак», «підкулачник» тощо. А потім розкуркулювали. Це відбувалося так. Активісти села приїжджали у двір селянина, якого оголосили кулаком, відкривали комори, забирали хліб, вантажили в короби і відправляли до колгоспних комор,

худобу – до колгоспних сараїв, сільськогосподарський інвентар – до колгоспного двору. Одразу ж оголошували день для розпродажу особистого майна «кулака» [119, с.66].

Картину розкуркулювання селянина Челбараха згадував вчитель С.К. Темір: «Я бачив, як точилися торги у дворі селянина Челбарах. До десятої ранку став збиратися народ. У величезному дворі юрмилися сотні селян. Приблизно в обід приїхав головний організатор торгу – П.Ю. Кумуржи і почали продавати майно цього селянина. Вносили з дому доріжки, постіль, посуд, домашнє начиння. Потім на підводі піднімалися організатори торгу. Брали в руки речі, піднімали над головою зі словами: «Хто більше?» і називали ціну. Ці дикі крики тривали до самого вечора, доки не розпродавали все, до останньої кружки, миски, ложки. Багато селян приходило просто подивитися. Вони нічого не купували, а плакали разом із господарями» [119, с.66].

Потім настав лютий 1930 року: головною вулицею села рухалася колона саней, завантажених сім'ями розкуркулених. Чимало жителів села намагалися передати тим, хто від'їжджає хліб, сало, іншу їжу. Але конвоїри відганяли їх і кричали на погоничів, щоб ті не зупиняли колону. Цю картину не можна було спокійно спостерігати: плакали і голосили від'їжджаючі, плакали жінки, діти... У той далекий час найстрашніше слово в нас було – «Соловки». Мало хто пережив цю каторгу» [119, с.66].

І. Стріонов згадував: «Кулакам у нашому селі (Комар – В.Г.) дозволялося брати з собою все своє м'яке барахло (постільні речі, одяг, килими, доріжки тощо), а з твердого майна – сокири та пилки. ... Усі десять куркульських будинків було віддано під колгоспні контори, а твердий інвентар шафи, столи, кушетки, стільці та ін. – використовувався як інвентар контори. Кулацькі двори були перетворені на центральні двори колгоспів із сховищем зерна, із центральними колгоспними складами тощо» [27, с.157].

Активісти Малого Янісоля зажадали з метою «ліквідації раз і назавжди кулака як класу» вислати із села за першою категорією наступних селян: І. Ф. Аріха, Д. С. Шішмана, А. П. Абузова, П. Н. Курталі, Г. К. Яйла.

Чим вони завинили перед радянською владою? Своїм працьовитістю, розумним господарюванням. Зокрема, Іван Федорович Аріх у період НЕПу зумів сколотити міцне господарство. Він мав 21 десятину землі, 6 корів, 3 коня, 200 голів овець. Своїх рук та рук дружини не вистачало (у сім'ї було шість малолітніх дітей) і їм довелося наймати працівника зі сторони. Що вважалося страшним гріхом - «експлуатацією».

Типовий кулак другої категорії Сергій Костянтинович Пупу. Його сім'я складалася з десяти осіб, із них вісім дітей. У нього експропріювали будинок, дві корови, кінь, віз, плуг. Уся сім'я була примусово відправлена до Сибіру [19, с.126].

У списки на розкуркулення й виселення на північ потрапляли й люди, з котрими просто зводилися особисті рахунки. Грека-одинака із села Сартана Барабулю Костянтина Акимовича зарахували в списки куркулів лише за те, що у 1927 році він побив односельця Мартинова. Як бачимо, розкуркулення проходило не лише як захід, спрямований на перебудову сільськогосподарського виробництва, воно зводилося до фізичного знищення осіб, що могли б здійснити опір цій перебудові. Більше того, до ворожих елементів зараховували навіть тих, хто хоча б слово мовив наперекір владі [103, с.77].

Так, Руденко Хома Федорович із села Талаківки Сартанського району Маріупольського округу «загримів» до Сибіру разом з дружиною й трьома малолітніми дітьми за агітацію проти зняття церковних дзвонів [103, с.89].

Технологія підготовки документів на розкуркулення була простою: у сільраді складалися, досить часто безграмотно, характеристики сімей кандидатів на розкуркулення. У районах вони передруковувалися й зводилися до купи від усіх сільрад з урахуванням поправок, що вносилися ГПУ, й

передавалися на затвердження до округ, де на президії приймалося остаточне рішення.

Особливості соціальної структури грецького населення визначили специфіку течії в його середовищі процесів колективізацій. А загальна спроможність греків, в порівнянні з українцями і росіянами, стала причиною жорстокої політики їх розкуркулення.

У Старому Криму здійснювали розкуркулення Григорій Абальмаз, Антон Вангельєв, Федір Косе і інші. У кулаків відбирали інвентар, худобу і передавали в колгосп. Наприклад, у одного з найзаможніших греків села, Ф.А. Волкова, забрали трактор, овець, декілька десятків корів. Колись єдині, жителі села ставали ворогами: односельці допомагали розкуркулювати своїх же сусідів. Без даху над головою і копійки в кишені залишилися дружини і діти розкуркулених, яким часто родичі не то що кута, а навіть шматочка хліба не подавали, боячись стати «подкулачниками».

У Старому Криму було розкуркулено 15 селян. У ці відсотки увійшла і сім'я Григорія Федоровича Шишмана. Через небажання йти до колгоспу усе майно сім'ї експропріювали. Григорія і його дружину Катерину вислали до Сибіру на лісоповал. Коли їх відправляли на підводі з села заборонили навіть повертатися та дивитися на дітей, які бігли слідом за батьками. Катерина постійно непритомніла, адже її насильно відвозили від рідних дітей. Четверо дітей залишилися під опікою сестер Григорія. Справжня пекельна праця чекала на родину в Сибіру, але більш болісними були душевний біль і переживання про дітей, що залишилися напризволяще. У Сибіру у Шишманів народився син Петро. У грудні 1937 р. Григорія репресували. Катерина залишилася з 10-місячною дитиною на руках та продовжувала працювати на лісоповалі. Лише у 1948 р. жінці дозволили повернутися назад до Старого у, с.68-69].

Серед розкулачених жителів Старого Криму виявилася й родина Сави Івановича Кечеджі. Ця сім'я мала середній достаток, у господарстві були два коні та корова. Під час розкуркулювання у них відібрали худобу, зерно та все,

що було в будинку, але з дому не вигнали. Софія, дружина Сави, була шокована конфіскацією: кричала, погрожувала та ображала активістів. За це її відправили до в'язниці на 6 місяців. В порожньому будинку залишився Сава з трьома дітьми: Михайлом, Марією та Дмитром. Вийшовши з в'язниці, Софія невдовзі померла (1933 р.), а 20 грудня 1937 р. репресували Саву, до нього застосували найвищу міру покарання - «розстріл». Діти залишилися круглими сиротами. Сільрада намагалася помістити їх у дитбудинок, але дітей «ворогів народу» приймати відмовилися. Вони виживали як могли [108, с.69].

Про більш толерантне ставлення представників влади до селян, які підлягали висилці згадує І. Стріонов: «До сім'ї Христофора Ахкозова був приставлений я як молодий комуніст, мабуть, для перевірки моєї відданості справі партії. Цей колишній бідняк, який виявився кулаком у роки непу і потрапив за першою категорією висилки до Сибіру, добре знав моїх братів, розстріляних білогвардійцями, і трохи знав мене. На мій погляд, він був засмучений не тим, що у нього відбирають багатство, а що його з сім'єю висилають у віддалені краї.

Декілька днів будинок Христофора знаходився під контролем моєї бригади. Він усі дні знаходився напідпитку (раніше теж пив щодня) щодня просив, щоб я послав у магазин когось за горілкою, даючи при цьому гроші. У розмові зі мною він казав: «Я дурень був, думав, що НЕП збережеться надовго і вирішив розбагатіти і показати селянам, як колишній бідняк Христофор розбагатів» Потім, трохи подумавши, казав: «Я, Ваня, у Сибіру не буду і в село більше не приїду, житиму тепер у місті» [27, с.157].

До історії колективізації на селі має відношення подія, відома як «Євгенівський бунт». Її детально описував С.К. Темір, цитуючи архівний документ: витяг із резолюції Старокерменчикського парткому за 1930 рік з Держархіву Донецької області: «Під час проведення колективізації, попри директиви центральних партійних органів, було формальне ставлення до колективізації. Без відома райкому партії проводилося розкуркулювання, що

дійшло до розкуркулювання бідноти, що призвело до викривлення лінії партії. Погоня за кількістю шляхом насильницької колективізації, швидкого переходу на вищі форми господарювання, залякування щодо усупільнення майна призвело до підриву ідеї колективізації» [119, с.68]. Тобто це свідчить, що вже в 1930 році влада визнала помилковість застосовуваних методів колективізації стосовно с. Євгенівки. Щоправда, Старокерменчикський райком перекладав відповідальність за «перегини» на виконавців. Житель села Євгенівка Андрій Семенович Яблоновський, 1907 року народження, один з перших колгоспників, який працював потім і бригадиром, і головою колгоспу, і головою сільської Ради, розповідав про трагедію 1930 року і попередні події так: «У 1928 році у Євгенівці створили перше сільськогосподарське товариство із 9 осіб. На реманент грошей не вистачало, тому перші колгоспники продавали свиней, птицю і вносили гроші в касу для покупки трактора. Проте, зібраних грошей було недостатньо, і членам товариства довелося брати гроші навіть у борг у родичів. Дізнавшись, що у Польщі якийсь підприємець виробляє та продає трактори за невисокою ціною, виникла ідея купити трактор там. За допомогою трактора молотили муку, корм для худоби. На той час це був справжній технічний прогрес. Потім стали пристосовувати наявний сільгоспінвентар для трактора: плуги, сівалки та інший причіпний інвентар. Але розпочалася суцільна колективізація, люди стали виходити з артїлі і до кінця 1929 в селі залишилося в артїлі невелика кількість селян, а основна маса залишалася одноосібниками. У селі щодня по проводилися сходи селян для тих, хто ще не вступив до колгоспу. На зборах насамперед натискали на селян, щоб ті здавали хліб державі. Хто записувався в колгосп, його вже не чіпали, не обкладали податком, він міг не ходити на сходки. З іншими ж розмова була серйозна: або в колгосп, або ти кулак, підкулачник. Були й такі випадки: наприклад, селянин з поважної причини не здавав хліба тому, що в нього зайвого хліба не було, залишалося на насіння і на їжу сім'ї до нового врожаю. У таких забирали весь хліб (навіть насінневий фонд) і оголошували кулаками.

Як зазначає С.К. Темір, у Євгенівці куркулів не було, були сумлінні селяни, які працювали, не знаючи ні вихідних, ні свят – це були справжні трудівники-середняки. Вступивши до колгоспу селяни повинні були здавати коней, корів, овець, птицю, сільгоспінвентар. Багато хто став навіть на зборах виступати проти створення колгоспу. Саме тоді на допомогу місцевим активістам із районного центру Старого Керменчика до Євгенівки прибула велика група озброєних комуністів, комсомольців, міліції). Почалася розправа з тими, хто виступав проти колективізації. Було заарештовано селян, які не бажали вступати до колгоспу. Першими жертвами стали Петро Шевченко, Лука Антонов, Ульян Швець, Іван Маковецький, Тимофій Рибалко. Їх заарештували вночі. А вранці селяни зібралися біля сільської ради і вимагали відпустити невинних односельців. Тут сталася трагедія. Дочка заарештованого І. Маковецького, Поліна (Пелагея), рвалася до батька, плакала, плакала, просила відпустити невинного. І в цей час 17-ти річна дівчина була вбита. Труп Маковецької не дозволяли родичам забрати додому та поховати. Вночі труп дівчини вивезли в невідомому напрямку. Заарештованих відправили до районного центру та посадили до в'язниці. Розлючений селянський натовп після того, що трапилося, не міг заспокоїтися, і наступного дня вирушив до райцентру звільняти безневинно заарештованих односельців. У Старому Керменчику вони розпрягли коней біля будівлі міліції та почали вимагати від міліції відпустити своїх односельців. Міліція нічого не повідомляла євгенівцям. І лише через добу частину заарештованих відпустили із в'язниці, а Петра Шевченка та Тимофія Рибалка не відпустили. Про їхню долю досі нічого не відомо. Районна влада офіційно оголосила стихійний селянський протест проти цього беззаконня троцькістсько-куркульським заколотом, повстанням проти колективізації. І ніхто після цього не поніс жодного покарання за арешт ні в чому невинних людей, за вбивство Поліни Маковецької [119, с.68-71].

Таким чином, матеріали особового походження ще раз підтверджують несприйняття селянами такої форми господарювання як колективізація. Вона

для більшості селян грецьких сіл була тим безжальним механізмом, що руйнував їхнє усталене життя, а ліквідація куркульства в грецьких селах набула форми національної трагедії. Протягом 1931 р. було розкуркулено й виселено не менше 1/10 частини населення.

2.3. Особисті спогади жертв Голодомору

Залишені напризволяще без будь-яких продуктів харчування селяни України, в тому числі і греки, прирікалися партійно-державним апаратом на смерть. Голод почався восени 1932 р., а восени 1933 р. він став уже масовим. Пропагандисти подавали породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, спричинену небажанням селян заробляти трудодні працею в колгоспах [82, с.79].

Необхідно підкреслити, що історики чітко визначили місце свідчень про голодомор у багатогранному джерельному комплексі. Роберт Конквест охарактеризував спогади про голодомор як «свідчення, так би мовити, з перших рук, тих, хто вижив під час депортацій і голоду. Найціннішим у цих спогадах, особливо якщо вони походять від самих селян, є їхня неприкрашеність, об'єктивність та відповідність дійсним фактам. Тому вони заслуговують на цілковиту довіру. Тривалий час ці правдиві й щирі розповіді спростовувалися, або принаймні, бралися під сумнів, головним чином, зрозуміло, радянськими офіційними особами, але нерідко й багатьма на Заході, хто з тих чи інших причин не був готовий до сприйняття жахливої дійсності. Однак, тепер можна із задоволенням констатувати: ці непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли, нарешті повністю підтверджені й визнані!» [78].

Дослідник Голодомору 1932-1933 років в Україні Джеймс Е. Мейс, який одним із перших до вивчення цієї теми застосував метод усної історії, зазначав, що «усна історія» є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними

мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів [52, с.27]. «В проєкті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, як би вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті» [94].

В.К. Борисенко аргументовано довела, що усні свідчення про геноцид відкривають досі незнайомі сюжети й версії [52, с.63].

Серед документальних джерел різного типу виступають досить вагомими джерела усної історії. Відтворюючи життєвий досвід кожної конкретної людини, свідка трагедії, можна не лише показати справжні масштаби людського горя, але й підтвердити, або розширити офіційну документальну базу досліджень. Суб'єктивний момент безперечно присутній в усних свідченнях, люди з тих чи інших причин можуть гіперболізувати деякі моменти своїх переживань, вчинків своїх родичів чи сусідів.

Саме жертви голоду, дивом уцілілі, найправдивіше і найвичерпніше можуть донести до нас правду тих часів. Найважливіше те, що всі матеріали взаємно підтверджуються. «Можна вперше, і вдруге, і втретє переписувати історію – на догоду диктаторові чи скороминущому ідеологічному божкові. А з пам'яттю народу нічого не вдієш. Після заборон, утисків, принижень вона оживає, відроджується – що б там не було. Народна пам'ять – найдостовірніше історичне джерело» [103, с.282].

Матеріалів про голод серед греків Північного Надазов'я збереглося порівняно небагато. Це пояснюється глухою завісою секретності навколо трагічних подій 1932-33 років на Україні. Тотальне замовчування цього лиха негативно відбилося на стані збереження першоджерел. Вони залишилися на сьогодні у незначній кількості і були, як кажуть, за сімома замками. Спогади самих свідків подій або оповіді молодшого покоління з посиланням на свідків, від яких чули про Голодомор, представлені в «Національній книзі пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Донецька область» [101, с.330].

«Спогад із особистого життя, оповідь про виняткові події реального життя іноді надзвичайно глибоко сягає у суть явища, характеризує людей з такою всепроникливістю, на яку не завжди здатен художній вимисел. Найбільш наочно це спостерігається у періоди значних суспільних зрушень та катаклізмів» [101, с.330].

Письмові спогади переважно формуються протягом тривалого часу, можлива неодноразова їх редакція, уточнення, доповнення. Все це дозволяє вважати їх більш адекватним і глибоким джерелом. Суттєвою рисою утворення такого джерела, як спогади очевидців, є час їх фіксації. Зрозуміло, що вони формувалися через дуже тривалий проміжок часу: усні свідчення зафіксовано через 60-65 років після подій голодомору, письмові могли бути складені дещо раніше, але переважно в цей же час. Отже, носіями цих спогадів могли виступати літні люди, що пережили голодомор в дуже молодому віці (людська психіка фіксує в пам'яті події, починаючи з віку 3-4 роки), всі ці люди народилися в 1920-ті роки і мали на момент формування спогадів вік понад 60 років, а певніше - під 70 і більше. Типовою рисою таких спогадів є також фрагментарність. Оскільки більшість учасників подій пережило їх школярами, вони могли запам'ятати події лише у їх рідній місцевості та найближчій околиці. В абсолютній більшості вони стосуються власного селища, можливо району, зрідка – області. Мешканці міст могли акумулювати ширшу картину спогадів, однак слід враховувати, що міста порівняно мало страждали від голоду, головний тягар трагедії винесло село [110].

Спогади про голодомор в першу чергу містять свідчення процес хлібозаготовель, вилучення під час колективізації усього наявного у колгоспників і одноосібників. Прослідкуємо за змістом свідчень:

Баникатова Олександра Гнатівна, 1918 року народження, с. Ялта Великоновосілківського (колишнього Великоянісольського) району Донецької області: «Вирощену продукцію забирали приїжджі, імен не знаю, прийти могли у будь-який час. Обшукували, відбирали, на прохання залишити що-небудь не реагували. Ховати було практично марно, якщо комусь це і вдавалося, то

продукти вживали ночами і потроху, інакше і бути не могло. Дуже багато хто помирав. Були сім'ї, в яких матері брали за руки своїх дітей і ходили просити милостиню» [101, с.329].

Дмитрієва Любов Антонівна, 1921 року народження, с. Комар: «32-33 роки я пам'ятаю дуже добре. Зерно забирали під мітлу, а активістами в цій справі були: Хараман Ілля Калістратович, Аксентьєв Петро Юрійович, Соломонов Юхим Хомич, Сари Іван та ін. Ніяких документів вони не пред'являли.

У нас під софою було сховано зерно. Знайшли і забрали під мітлу. Може були і доноси, але це трималося в таємниці.

Часто були арешти і виселення, як наприклад: Юр'єв Семен, Дмитрієв Кирило Семенович. З підводою, зазвичай, їздили декілька чоловік. І хоча вони були без зброї, ми боялися і пікнути. Хліб зазвичай забирали під мітлу, а одяг і інші речі не чіпали.

Зерно молотили взимку, очищали ділянку біля скирди від снігу, заганяли молотарку і працювали. За молотаркою була черга. Не дозволяли збирати колоски навіть після жнив. Візьмеш п'ять колосків - судили. Був такий закон.

Охороняли колгоспні поля об'їждчики, та часто з'являлися і уповноважені з району зі зброєю. У колгоспи змушували вступати під зброєю. Худобу не чіпали, а ось коней забирали не питаючи.

Від голоду помирало дуже багато людей, в основному були діти. Спустошилися цілі будинки. Багато залишалось і безпритульних дітей. Багато батьків померли від голоду, а деяких розкуркулювали. Я пам'ятаю як Дмитрієв Георгій зі своєю сестричкою жили і ночували на теплій жужалці біля їдальні радгоспу «Перебудова». Вони жилися буквально з помий. Знаходили шматочки хліба та лушпайки з картоплі. Зате, керівництво господарств і сільських рад, та і ті, хто зумів приховати мішечок зерна - не голодували. Люди боялися спілкуватися один з одним. Не зрозуміло що коїлося. Деякі ловили ховрахів, збирали черепашок. Споживали всілякі рослини: лободу, калачики, отруйну траву болиголов і тому подібне. Носили цінні речі в українські села: с.

Веселе і с. Федоровка, і міняли на продукти харчування. Людей, що померли, ховали в основному на цвинтарі, траплялися випадки, коли їх накривали снігом і залишали до весни, або клали поверх свіжих могил. Випадків людоїдства не пам'ятаю.

Діти мої і навіть онуки історію 32-33 років знають. Винна в цьому була влада, партія більшовиків» [101, с.330-331].

Зайцева Лідія Миколаївна, 1926 року народження, в 1932-1933 рр. проживала в с. Костянтинопіль: «Я добре пам'ятаю голод 1933 року. Причина – вилучення зібраного врожаю представниками влади. Батько у той час був засуджений на 2 роки за несплату податку. У сім'ї залишилася мати і 5 дітей.

Комсомольці Топалов Григорій Федорович і Фотіна Варвара Харлампівна, за дорученням сільської ради, прийшли в двір. Зерна не було, врожай картоплі був складений у бурт на зимове зберігання. Все було повантажено і вивезено. Забрали тільки продукти харчування, худоби не було. Люди не захищалися, мати плакала. Ховати було нікуди, та і боялися. Ховати худобу не було можливості.

Голодували майже усі жителі. Колоски в полі збирали, здавали в колгосп. В їжу вживали в основному траву, влітку і фрукти. Дехто вживав в їжу ховрахів і їжачків. Ходили в сусіднє село Андріївку міняти речі. Виміняли великий килим на пів мішка кормового буряка. Мені сусідка дала склянку борошна, яке я з'їла по дорозі, додому не донесла. Жителі підгодовували по можливості найменших дітей.

Люди від голоду падали на вулиці і вмирали. У нашій сім'ї від голоду померло 4 дітей. Моїх трьох братів поховали на кладовищі в загальній ямі, куди ховали усіх померлих. А одного брата я сама закопала на городі в ямі, яку сама вирила. Могили не збереглись.

Померлих завжди згадуємо і поминаємо на кладовищі в поминальний день. Розповідаємо про голод онукам і правнукам. Винною в голодоморі вважаю місцеву владу» [101, с.331-332].

Свідчення очевидців дають можливість детально реконструювати процес руйнування поховального обряду, який був дуже важливим для греків. В умовах масового вбивства голодом традиційний обряд поховання втратив будь-яке значення. Сільська громада, яка раніше була органічно причетною до поховання, втратила цю важливу функцію. Огляд свідчень про геноцид дає підстави зробити висновок, що вони є важливим джерелом для поглибленого дослідження проблеми смерті в тих умовах, руйнування релігійно-народної культури вмирання, занепаду поховально-поминальної обрядовості, її символів і атрибутів [118]. «Люди від голоду падали на вулиці і вмирали. У нашій сім'ї від голоду померло 4 дітей. Моїх трьох братів поховали на кладовищі в загальній ямі, куди ховали усіх померлих. А одного брата я сама закопала на городі в ямі, яку сама вирила. Могили не збереглись» [101, с.331-332].

Федора Георгійовича Тахтомиш згадував, що у 1932 році його призвали до армії. Прослуживши шість місяців, він захворів і його відпустили додому. В рідне село приїхав у квітні, коли голод вже лютував і забирав життя людей. Зкономлений солдатський пайок деякий час підтримував батьків, але потім смерть пришла і до їхнього дому. Першим помер батько дружини Іван Дмитрович Андилахай, колгоспник. Це сталося 1 травня 1933 року. Перед смертю просив зятя поховати його по-людськи. «Не хочу, щоб мене тягли на цвинтар, як дохлого коня на скотомогильник. Зірвіть в кімнаті підлогу і зробіть труну». Федор Георгійович виконав прохання тестя, зробив труну з дощок. П'ять днів небіжчик лежав в хаті, оскільки колгосп не міг виділити підводу, щоб відвезти його на кладовище. Коли нарешті прибув віз і на неї поставили домовину, прибігла сусідка і почала благати забрати на цвинтар її померлу матір. Поклали її поверх труни і повезли на кладовище. Коли наближалися до викопаної колгоспом могили, Ганна Іванівна (дужина – В.Г.) втратила свідомість – яма доверху була заповнена мертвими тілами» [101, с.477] ...

Тема взаємин батьків і дітей є провідною у спогадах очевидців голодомору. На першому плані - образи матері і батька, які намагаються врятувати дітей від

голодної смерті. Пошук їжі став також головним заняттям дітей. Навколо їжі будувалися взаємини в сім'ї. Зі свідчень дізнаємося, що не тільки батьки віддавали останню крихту дітям, а діти, яким вдалося роздобути їжу, ділилися з вмираючими батьками:

Серафимов Дмитро Васильович, 1915 року народження, с. Комар: «32-33 роки пам'ятаю добре. Останній хліб забирали. Активістами в цій справі були Хараман Ілля Калістратович, здоровий такий комуніст Сари Іван.

У нас зерно забрали вночі, а вранці хтось сказав батьку, що наші мішки знаходяться в млині. Батько пішов туди, упізнав свої мішки, але його так злякав цей здоровий комуніст Сари, що батько повернувся переляканий, сам не свій.

Батько помер від голоду. Ховали батька з мамою. Вирили на цвинтарі по коліно могилу і поховали, як могли.

Бачачи таке становище, я в 1933 році поїхав в м. Красногорівка і поступив вчитися ФЗО. Там учнів годували 1 раз на добу. Давали 200 гр. хліба, та плюс 800 гр. по картці. Але я не забував, що удома мати з братиками голодують. Одного разу, якимось я розповів директоріві училища свою долю. Він уважно вислухав мене і виписав мені трохи крупи, щоб я повіз додому. Приїхав я додому, а менший брат зробив собі дірку в скирті і жив у цій дірі. А мати була на роботі. Це була дуже велика поміч. Так я врятував своїх близьких від голоду.

Помирало дуже багато людей. Цілі сім'ї йшли на той світ. Ховали їх хто, як міг. За діточок, що осиротіли, в Комарі не пам'ятаю, а ось в Дніпроенергії опікунство над сиротами узяв колгосп.

Люди ловили ховрахів, їли дохлих коней, всяку лободу і тому подібне. Випадків людодства не пам'ятаю. Чи була директива партії, або все робилося на місцях, теж не знаю, але дітям розповідав за ці страшні роки» [101, с.232-333].

Спогади про голодомор є складним, емоційним, в деякій мірі суб'єктивним, але в той же час унікальним джерелом для дослідження повсякденного життя селянства. Вони дають можливість реконструювати домінуючі настрої і почуття та відчай селянства.

Одними з часто згадуваних фактів у спогадах людей є початок голодомору, аналіз його причин. Переважна більшість респондентів однією із головних причин голодомору називають суцільну колективізацію і звертають увагу застосування представники влади насильницьких методів, не рахуючись з бажаннями і прагненнями грецьких селян.

Так, Тимощенко Єлизавета Григорівна 1919 року народження з с. Комар задувала: «Голод почався в 1932 році. Ми жили тоді з мамою, нас було 3 дітей. Я найстарша. Мені було тоді років 12-13. Тато працював на станції Роя, під Кураховом.

Почалося все з того, що у людей почали забирати зерно. Комунисти під'їжджали до будинку, вривалися у будинок і шукали що-небудь. Вони забирали все: борошно, олію, квасоллю, все, що було. Заходили у будинок, скрізь лазили, зривали підлогу, залазили на горище. У дітей забирали навіть папір, чорнила, і діти не могли ходити в школу. Тоді був дуже страшний час. У нас в колгоспі тоді Джамбек був головою.

Поки була можливість, я зі своєю меншою сестрою ходили пішки в Рой, до тата на роботу. Тато давав нам по шматочку хліба і ми несли додому мамі і молодшому братові. Був страшний голод. Що люди тільки не їли. В основному це була трава: грицики, молочай (гіркий). Траву кип'ятили, посипали сіллю і їли.

Був такий випадок: моя сестра вийшла в сад, а у нас в траві лежить людина і їсть траву лежачи. Не міг навіть піднятися. Сестричка заплакала, говорить, що це наша трава, але мама сказала, що б вона його не чіпала.

У 1933 році помер мій тато. Сильно захворів, поїхав лікуватися в Новоселовку в лікарню, там і помер. Сестри забрали його в Комар і там поховали. Без тата нам стало важко. Після татової смерті у мами народилася дитина, але через нестачу молока вона померла. Мама закопала її у нас у дворі. Їжі взагалі не було. Ми вже усі лежали в ліжку і насилу піднімались. Мама збрала наші речі і поїхала вдень на потязі до сестри в Селідово. У той час я вже опухла від голоду. Мама прийшла пішки вночі, постукала у вікно, що б я відкрила їй двері. Я

сказала, що не можу навіть піднятися, але насилу поповзла до дверей і відкрила її. Мама принесла олії (поміняла на речі) і по ложці годувала нас всю ніч.

Щоб комуністи не знаходили зерно, люди закопували його в землю.

У той час голова посилав комуністів, щоб вони під'їжджали до кожного будинку, де вже були мертві, і вивозили їх на кладовищі. Одного разу комуністи під'їхали до одного будинку, там були усі мертві, окрім одного. Вони усіх забрали, а його залишили. Джамбек дізнався про це і вигнав цих комуністів з колгоспу.

Цей голод тривав рік - з весни до весни. Поки не почали засаджувати поля. Мама тоді працювала в їдальні. Чистила картоплю і приносила додому лушпайки, ми їх саджали» [101, с.333-334].

Ангелін Леонтій Климович 1916 року народження, колишній голова колгоспу ім. Ворошилова з смт. Старобешеве в своїх спогадах зазначав: «Голодування почалася у нас набагато раніше, ще в 1931 році, коли почалося масове розкуркулення під час колективізації. Землі у нас було багато, і землі були багаті, розкуркуленних було багато. На початку 30-х у нас забрали усе зерно. Я пам'ятаю, як мій батько зібрав всі наші цінні речі, у тому числі і домоткані килими, доріжки і пішов в промислові селища, де люди були заможніші, міняти ці речі на їжу. Наступного дня в селі Карачурино знайшли його мертвим, застреленим і пограбованим. Були і такі випадки, коли ми, юнаки, намагалися з колгоспних полів в кишенях приносити зерно додому, котре потім перемелювали ручними млинами на борошно. Одного разу ми з друзями набрали свої сумки зерном, але перед відходом нас помітив бригадир колгоспу. Відібравши у нас знайдене, він сказав, щоб ми нікому не розповідали про те, що сталося, і пообіцяв нам повернути наші сумки з вмістом вдома...» [101, с.363].

Як свідчать очевидці, для поховання померлих селян, яких не було кому поховати, сільрада виділяла підводи.

Хонахбеєв Микола Васильович, 1927 року народження, Старобешеве: «Мені в 32-му всього 6 років було, але все врзалося в пам'ять. Голодували ми дуже. Зовсім їсти не було нічого. І так страшно було, ми постійно чогось боялися.

У нас земля була біля Гірника. Урожай великий зібрали. Люди не хотіли своє здавати - худобу, хліб ховали. Приходили до нас хліб шукати, тикали залізними штирями в городі, сараї, але нічого не знайшли - батько все здав, як було велено.

Голод почався ще в 32-му, восени, як усе відібрали. Хто встиг приховати, той жив. І ніхто ні з ким не ділився - боялися, що видадуть і відберуть останнє. А навесні вже люди почали пухнути і помирати. Багато помирало, дуже багато. . . . батько помер ще взимку, а мати ходила до міста міняти свої браслети і сережки на хліб, крупу і приносила нам. Одного разу взимку завірюха була, і вона не повернулася. . . . А ми (діти) плакали, були дуже голодні. Тоді брати залізли на горище, взяли шкуру теляти, обпатрали її і зварили.

А дядько наш, Ілюша Полах, вже сам опухлий, зварив ховраха, сам воду попив, а нам віддав м'ясо, кажучи: «Мені все одно кінець, а ви молоді, ви живіть, та багато відразу не їжте, а то шлунки попсуєте» [101, с.360-361]. Навесні пізніше щавель збирали, в полі просо в мишачих норах забирали - гірке, як хіна. Пам'ятаю закон такий був «Про п'ять колосків», коли за зібрані колоски на скошеному полі 7 років давали. Він діяв і після війни. Я тоді на конях прокурора возив. Пам'ятаю, як одного разу судили шахтаря. Він з дружиною і дочкою колоски на полі збирали. Кожному по 7 років дали. Він так просив, говорив: «Мої сліди ще від Сталінграду до Берліна не охололи, відпустіть сім'ю, судіть тільки мене». Ні, усіх засудили.

Кого винити? Політика була така, щоб знищити старих людей, а молодих голодом зламати» [101, с.360-361].

Хонахбеєва Любов Іорданівна, 1923 року народження, Старобешеве: «... Ходили по полях, по смітниках, підбирали і їли. З рослин їли лободу, щиріцу,

кропиву. Замість м'яса - ховрахів... Бригадири забирали все. А ми з переляку усе віддавали... Влада не голодувала, в їх руках все було» [101, с.360].

Бондар Валентина Констянтинівна, 1921 року народження, Старобешеве «... Коли приходили, забирали все, що знайдуть... Люди помирали з голоду протягом декількох місяців... Дуже багато померло, пухнули всі від голоду... Їли лушпайки з картоплі, варили щирицю, капусту гнилу. Їли з акації квітки, кульбаби, траву, дикий щавель, молочай, ховрахів і кінське м'ясо, коли кінь здох...» [101, с.360].

Діміджиєва Варвара Христофорівна, 1925 року народження, смт. Старобешеве: «Пам'ятаю цей час, пам'ятаю, як не пам'ятати... пережили голод. Забрали усе зерно, їсти було нічого. Зварить мама баланду якусь, а в сім'ї батько, мати, бабуся і нас троє дочок... Ходила з мамою колоски збирати. Маму затримали за це і посадили у в'язницю. Нас залишилося троє - 12 років, 8 років і 3 роки. Не пам'ятаю, коли почали вмирати з голоду, але бачила, йдучи зі школи, як їх на кладовищі ховали, кидали в простирадлах або просто до ями - поряд зі школою було кладовище» [101, с.361].

Надзвичайні ситуації, як правило, розкривають приховану сутність людини. Аналізуючи спогади, можна констатувати, що фактор страху в часи голодомору і репресій призводив до бажання відвести підозру від своєї родини, врятувати своїх дітей, стати «своїм» для влади і як наслідок - доноси і наклепи на сусідів, а іноді і рідних.

Наведені спогади свідчать, що духовний світ селянина збіднів і звужився практично до одного - їжі. До звичного раціону пересічного грека Північного Надазов'я за спогадами жителів грецьких сіл у 1932-1933 роках входили: трава: грицики, молочай (гіркий), щириця, квітки та кора акації, кульбаби, дикий щавель, лобода. Траву кип'ятили, посипали сіллю і їли. Вживали також ворон, їжаків, ховрашків, мишей, собак і котів; хліб пекли з кукурудзяної муки. Щастило жителям приморських сіл, які мали можливість ловити та вживати в їжу рибу, переважно кільку, бичок, мідії, креветки.

У спогадах практично кожен другий респондент називає загиблих від голоду родичів або сусідів.

Шевцова Поліна Захарівна, 1920 року народження, смт. Старобешеве,

«Добре пам'ятаю ці часи, бо мені було вже 12 років. Пам'ятаю, як представники влади вивозили зерно до райцентру, все чисто вимітали. Приховати було не можна, бо рили землю, як кроти. Все перевертали. Спочатку запитували, чи є зайве зерно? А потім приступали до обшуку... ..Більшість людей вмирало в 1933 році... Їли ховрашків, кішок, собак. Таке страхіття не можу згадувати...» [101, с.362].

Юр'єв Петро Пантелійович, 1928 року народження, смт. Старобешеве: «...Про голодомор 1932-33 рр. пам'ятаю. Наша сім'я складалася з 10 чоловік. Особливо важко було взимку 32-33 і навесні, коли дрібну худобу і птахів вирізали ще восени. У їжу йшло все, що можна було їсти, відходів ніяких не було. Люди помирали від голоду. Були у мене сусіди Ільїни - 10 чоловік сім'я - з 10 живих залишилися 5. Діти потрапили в дитячі будинки, притулки, вижило троє синів» [101, с.362].

Ставринова Олександра Миронівна, 1912 року народження, смт. Старобешеве: « ... Голод почався весною 1933-го. Важко жилося всім, але особливо відчували на собі голод одноосібники. Чоловіки йшли на роботу в шахти, дітей віддавали в притулки... У 33-му році мати мого майбутнього чоловіка виміняла свій дім на мішок борошна, а сама поїхала в місто... Працювала я в колгоспі на полі на сіялці... Сіяли під наглядом уповноваженого з м. Донецька. Він видно теж був голодним, тому що смажив зерна пшениці і їв їх як насіння» [101, с.363].

Анастасова Ніна Андріївна, 1923 року народження, смт. Старобешеве: «... Сім'я у нас була велика. Мати була модисткою, батько працював в колгоспі. Усі йшли тоді в колгосп, щоб прогодувати сім'ю і не померти від голоду, забрали тільки їжу і одяг. Сховати було важко... Їли ховрахів, конину, горобців... Люди помирали від голоду, в ями кидали купами, іноді кидали у воду» [101, с.363].

Дяконенко Марія Георгіївна, 1928 року народження, с. Роздольне: «Мій тато був музикантом, і його змушували грати в оркестрі щодня; вивозили музикантів у різні місця, туди де формувалися обози із зерном. Від голоду сил не було дмухати в трубу. А 1937 року репресували весь оркестр» [101, с.378].

В. Душка наводить спогади Власа Костянтиневич Папаяні: «Коли я згадую ці роки, у мене у вухах відразу ж починають звучати повні відчаю та надії голоси людей, що юрбляться біля хлібного прилавку: «Вір ма! Вір ма! Ма вір!» («Дай мені! – грецькою). Хліба всім нужденним не вистачало... Встановити кількість людських втрат від голоду на території району не було можливості з однієї простої причини: таку статистику ніхто не вів» [22].

Ще одна важка сторінка голодомору – занесення грецьких сіл на чорну дошку. Так, на чорну дошку були занесені колгосп «Нове село» Ново-Караньської сільської Ради Волноваського району, колгосп «Схід» Греко-Олександрівської сільської Ради Старобешівського району. Чистка колгоспу «Схід» проводилася за загальновідомим планом. Зі 154 селянських дворів підлягали чисткам 50 господарств: куркульських – 22, заможного-середняцьких – 10, бідняцьких – 2, три особи були виключені з партії. Уповноважений ЦПК Абрамович порушив кримінальні справи стосовно всього правління колгоспу на чолі з головою І. Махносовим. У колгоспників почали відбирати хліб, який був виданий на трудодні. Також вимагали повернути хліб, вирощений на городі. Колгоспниця Помещенкова Ганна Пилипівна розповідала, що після вилучення хліба багато хто не дожив до нового врожаю [101, с.487-488].

Г. Папакін в монографії «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933)» наводить довідку Раднаркому УСРР від 26 листопада 1932 р. про побажання облвиконкому щодо занесення на всеукраїнську «чорну дошку» грецького села Гурзуф Маріупольського району (правильно – Маріупольської міськради), колгоспу «Владика» Старомикольського району Донецької області [102, с.160].

Після занесення на «чорну дошку» репресії обрушувались на цілі райони, колгоспи, правління. Наприклад, лише в Старокаранському районі Донецької області були притягнені до судової відповідальності 5 правлінь колгоспів у повному складі. Всього ж тут було покарано близько 600 чоловік, 20 з яких засуджено до розстрілу, а інших ув'язнено на строк від 3 до 10 років. Але, незважаючи на посилення репресій навіть вилучення з колгоспів насіннєвих, фуражних та продовольчих фондів, і в кінці січня 1933 року план хлібозаготівель в Донбасі не було виконано [29, с.219].

Як зазначає В. Марочко, «на боці номенклатурних сатрапів були радянські закони, партійні постанови та особисті настанови вождя – Й. Сталіна. Він закликав нищити куркулів, саботажників, ухильників хлібозаготівлі, спекулянтів, тому злочинна за духом і словом ідеологія породжувала свавілля у повсякденному побуті сільських комуністів, радянського активу. Їх аморальна поведінка у роки хлібозаготівлі та голодомору виявилися у найпотворніших формах. Мешканець с. Костянтинівки Мар'їнського району Донецької області П.А. Щадько згадував: «Мені розповідав один з працівників МТС, як у 33-му році його жінка ходила на ніч до уповноваженого, а вранці приносила додому трохи борошна. Розповідав і плакав у присутності своєї дружини – гречанки – жінки незвичайної краси» [93, с.7].

У свідченнях жителя с. Костянтинополя Великоновосілківського району І.Т. Алексеєнка, якому у 1933 р. виповнилося 15 років, постає драма самотньої етнічної громади: «Наше село Костянтинопіль лежало між двома річками. Сусідні села – Улакли, Багатир. У кожному селі своя мова: де грецька, де греко-татарська. Хати здебільшого саманні, двори великі, в дворах порядок...

Але з часом почалося щось незбагнене. Коли колгоспників почали розкуркулювати і вивозили аж за Урал! Вивозили в чому стояли, багато хто помирав у дорозі від горя, голоду і холоду. Розум моїх односельців, мудрих і працьовитих греків, не міг збагнути причини всієї цієї несправедливості. Вони чи не перші в цих краях почали господарювати по-новому, усупільнили землю,

а їх карали невідомо за що, наче вони були закляті вороги соціалізму. Залишалося думати одне: нас карали за те, що ми греки.

У мене не було ні батька ні матері, я жив у діда з бабою, з нами жила сім'я батькового брата. Дядько був членом правління колгоспу. Але наша велика сім'я бідувала, як і всі. На трудодні одержували дуже мало – в грамах, а не в кілограмах. І то ячменем та вівсом, хліб виходив глевкий ніби недопечений. Восени 32 року зерна людям не дали зовсім. Після жнив ми, хлопці, ходили в поле збирати колоски. Дорослим за це давали 5 років тюрми, а нам, дітям, думалося, нічого не буде, аби тільки не наскочив лютий об'їждчик на коні і з нагайкою...

На село давали план на «розкулькування». І під цей план попала і наша сім'я. Дядька хтось попередив, і він потай виїхав з села до Алчевська, на шахту. А ми лишились удома. Рано прийшли до нас, все описали і повезли, лишилися у чому стояли. Як ми жили? Пересівали торішню полову, вибирали якісь зернятка. Ми з сусідським хлопцем ходили за півтора кілометри в російське село, яке колективізація майже не торкнулась, просити милостиню. Нас найчастіше проганяли, дорікали тим, що все наше село записалося в колгосп. Але щось перепадало: картоплина, сухар, бурячок...

У мого батька була скрипка, вона лишилась мені – єдина пам'ять про батьків. У греків усі радісні події в житті відбувались під скрипку, барабан і флейту. Мою скрипку часто брали люди – іншої такої не було в усьому селі, а може, й далі. Коли описували майно, скрипки в хаті не було, і я дуже радів з цього. Скрипку я проміняв у сусідньому селі на відро картоплі.

У мене була дивна натура: я міг їсти все, що траплялось на очі. Крейду, траву, якусь шкіру – обсмалю і їм. Тітка з бабусею уже підвестися не могли, на очах умирали. А я тримався, хоч і почав опухати. Мене рятував рух – я й хвилини не сидів на місці, скрізь, никав, щось знаходив таке, що, здавалося мені, можна їсти.

Коли вся сім'я почала пухнути, я повіз тітку з двома дітьми до Алчевська, до батька. Дорогою бачив, як на дорозі, що вела до елеватора, повзали люди, вибираючи з пилюки тільки їм видимі зернятка. Деякі тут же падали і вмирили. Їх відтягували на узбіччя і більше не звертали на них уваги... Чи ж треба дивуватися, що в 14 років почав сивіти?

Садиби у нас в селі у всіх були великі, і якби дозволили садити біля хати, такого голоду не було б. Але це було суворо заборонено – людям велено було працювати тільки на колгосп.

Згодом вся сім'я переїхала в Алчевськ, потім у Луганськ. З сільським життям було покінчено, науку прадідів забуто» [54, с.215-216].

Очевидець голодомору П.А. Щадько, який жив у с. Костянтинівка Мар'їнського району, згадував, що грецькі села «зазнали особливо тяжкого удару під час голоду 33-го року». У районі діяльності Малоянисольської МТС, за матеріалами її колишнього головного бухгалтера, від голоду померло 30% населення [93, с.77-78].

Ось як згадує голодомор комуніст І. Стріонов, для якого держава і все, що вона здійснювала, не обговорювалося (принаймні, привселюдно), а лише виконувалося: «Політика пограбування державою колгоспів та колгоспників тривала. Як і раніше, весь урожай колгоспники здавали державі, не залишаючи колгоспам зерна за трудодні, на фураж для худоби і навіть насінневого фонду для весняної сівби. Крім того, що колгоспникам не видавалися жодні продукти за трудодні, їх оподатковували різними видами податків, що виплачуються м'ясом, молоком, вовною, яйцями, грошима та ін. Колгоспники не тільки не були господарями своїх колгоспів, як навчав В.І. Ленін, але були перетворені на справжніх рабів. Вони були позбавлені будь-яких людських прав і приречені на загибель. Крім того, їх судили і садили за невихід на роботу, за збирання колосків на полях після збирання, за антиколгоспні виступи, навіть хворих, з температурою, змушували працювати. Настав 1933 р. урожай колгоспи України зібрали непоганий, але знову вивезли в державу все зерно, не видавши нічого

колгоспникам на трудодні, не залишивши в колгоспах зерна на фураж і навіть на насіння. З ранньої осені 1933 р. в Україні розпочався голод. Колгоспники, доївши останні залишки продуктів та худоби (включаючи собак та кішок), йшли до міст та промислових центрів рятуватися від голоду. Багато хто з них помирав на дорогах, не доходячи до міст, а мала частина тих, що дійшли, помирала там на вулицях.

Як я вже писав, у містах з продуктами було теж негусто (була карткова система), але все ж таки міське населення намагалося, вириваючи зі свого горла, нагодувати голодних селян, кажучи: «Годівники наші нещасні!» Селяни, які давно не бачили хліба, поївши сухі шматки хліба, отримані від міського населення, тут же, не відходячи від місця, падали і вмирали. Їх, бідолах-селян, вантажили на машини, вивозили за місто та ховали у кар'єрах чи ярах» [27, с.178-179].

Життєвий досвід й відносно високий рівень освіти наклали відбиток на усвідомлення подій 1932–1933 рр., тому в спогадах зустрічаються роздуми аналітичного характеру як щодо причин голоду, так і щодо реакції населення на події. Все ж найбільше цінність спогадів полягає в накопиченні детального фактологічного матеріалу стосовно подій у грецьких селах. Факти носять переважно особистісний характер, адже дорослі практично не ділилися якимись своїми враженнями з дітьми як з міркувань обережності, так і дитячого віку.

В спогадах зустрічаються відомості про випадки мародерства з боку представників влади, коли відбирали не тільки зерно, а й продукти харчування, одяг, взуття, прикраси.

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що свідчення очевидців, навіть малолітніх на той час дітей є важливим джерелом для дослідження страшних наслідків голодомору в грецьких селах Північного Надазов'я. Їх джерелознавчий аналіз дає змогу побачити пересічну людину під час цієї страшної катастрофи з її болем, відчаєм, страхом і жагою до життя. Вивчення спогадів дає можливість з'ясувати або уточнити такі важливі характеристики періоду 1932-1933 років, як

причини голоду, його масштаби, отримати дані про раціон населення, склад та чисельність померлих чи репресованих тощо.

РОЗДІЛ 3. «ГРЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ» ДОБИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

3.1. «Грецька операція» операція НКВС в Україні

СРСР одна із небагатьох країн в світі, де прояв національної ненависті чи недружнє ставлення до іноземців, як іноземців, - переслідується законом. Не було і не може бути випадку, щоб будь-хто міг стати в СРСР об'єктом переслідування через його національне походження¹.

Й. Сталін

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного насилля.

«Ми повинні усвідомлювати, що «більшовизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установ і підприємств не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. ... Про те, що з'явився єдиний совєцький народ, ми переконуємося щодня. Існування ж української нації, об'єднаної спільною свідомістю, спільними ідеалами й спільною волею – під великим питанням» [58, с. 6-7], - писав у своєму дослідженні відомий український історик і джерелознавець Сергій Білоконь.

¹ Ответ на письмо г-на Барнес 20 марта 1933 г. URL: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/13-24.html>

В дослідженні зазначеної тематики цікавою є думка західних дослідників щодо етнічних чисток у СРСР. Вивчаючи радянську національну політику, професор Гарвардського університету Тері Мартін висловив цікаві міркування з приводу парадокса співіснування у політиці Й. Сталіна націотворення і націонищення. Автор пропонує кілька відповідей на надзвичайно важливе запитання: чому Радянський Союз, не прагнучи перетворитися на етнічно гомогенну національну державу, таки вдавався до етнічних чисток?

По-перше, вважає Т. Мартін, починаючи з 1920-х років радянська влада підтримувала політику створення максимально етнічно однорідних сільськогосподарських регіонів, що частково було відповіддю на силу національних рухів, а частково – візією перехідного етапу (етапу цілковитого національного визволення) до стадії справжнього «інтернаціонального братерства трудящих». По-друге, режим використав поширені настрої етнічної ворожості до корейців, поляків, німців, фінів та, депортуючи ці групи, прагнув здобути підтримку більшості населення. У той же час, він заспокоював себе, зменшуючи загрозу «закордонних впливів», які здавалися особливо небезпечними у середовищі прикордонних етнічних спільнот, що могли сподіватися на підтримку сусідніх, зазвичай антирадянські налаштованих країн. По-третє, самі суспільні настрої створили підґрунтя для терору. В суспільстві панував стан масового психозу та заперечення усіх стандартів соціального співжиття. І тут питання було навіть не в особистості Й. Сталіна, як відповідального за репресії, - суспільство, доведене тією політикою влади, яка активно впроваджувалася після більшовицької революції до стану, коли воно саме знищувало у собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, навіть не виключаючи тих, хто цей дискурс створив [136, с.156].

Аналізуючи те, що відбувалося в Україні, письменник Станіслав Тельнюк писав: «У країні було створено таку обстановку, що кожен мав «комплекс провини». Через те, що інтелігент. Через те, що селянин. Через те, що безпартійний. За те, що партієць. За те, що через твоє місто колись проїжджав

Троцький. За те, що у твоєму селі була посуха. За те, що ми є представником української нації. За те, що ми є представником нації татарської. І треба було довести, що ми, незважаючи на все це, таки за Радянську владу. Тридцять третій рік, люди мільйонами мруть з голоду, але винен у цьому, виявляється, не Сталін, а ти! Винен, бо віриш на власні очі, а не на гасла! Винен, бо ти належиш до нації, схильної до контрреволюції!» [122, с. 36].

Аналізуючи причини проведення саме «грецької операції» в СРСР, російський дослідник І. Джуха звернув увагу на особливість її проведення серед греків Північного Надазов'я. Греки, як і представники інших національностей сприймалися владою як потенційна п'ята колона в єдиній країні соціалізму, яка готувалася до світової революції та війни з капіталістичним оточенням. Їх понад півторасторічне російсько-радянське підданство не гарантувало лояльності до більшовицького режиму. У 1930 багато грецьких родин були розкуркулені і вислані з Донбасу на північ, Урал і до Західного Сибіру.

Поширена серед українських дослідників думка, що на Грецію Й. Сталін покладав особливі надії у своїх планах на світову революцію. Під дахом Комінтерну, який служив штабом майбутньої світової революції, в університетах національних меншин (Заходу, Сходу) були грецькі секції. Тут навчалися посланці грецької компартії і просто люди лівих переконань. То були потенційні бойовики для Греції, країн південної Європи. Багато хто прибув у СРСР під псевдонімами. Але після відновлення у Греції монархії у 1935 р. та приходу у 1936 р. до влади правого І. Метаксаса на грецьких планах Й. Сталіна було поставлено хрест. Оскільки «винуватця» не дістати, а помститися комусь треба, то під удар потрапили греки СРСР. Друга причина – внутрішньополітична. Зі всіх іноземнопідданих, що жили до середини 1937 р. в СРСР, 95% становили греки. І тут у логіці Й. Сталіну відмовити не можна. І справді: десятки років греки живуть у країні соціалізму, що переміг, а громадянство СРСР не приймають! Тому не дивно, що греків на теренах СРСР стали вважати «небезпечними» і розглядати як «п'яту колону» [69, с.46]. Сукупчення різноманітних чинників,

причин та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» та неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства, нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту колонну» тощо, - усе це призвело до масових арештів, необґрунтованих звинувачень, страшних вироків грецькому населенню України.

Загальнополітичний контекст, у якому розвивалися всі національні операції, було визначено 30 червня 1937 р. Наказом НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресій колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Згідно цього наказу, 5 серпня у всіх республіках, краях та областях СРСР починалася «генеральна» частина операції з вилучення позначених у наказі елементів. Наказ № 00447 містив планові цифри людей, які підлягали репресіям по кожному регіону. Цим наказом репресовані підрозділялися на дві категорії: першу становили ті, які мали бути розстріляні; другу – підлягають відправлення до таборів. Для греків Північного Надзав'язу були виділені наступні квоти за першою і другою категоріями: Донецька область – 1000 та 3000 осіб [71, с.7].

Важливо наголосити: то були завдання не за грецькою лінією, а загалом за «кулаками, карними злочинцями та іншими антирадянськими елементами». Зрозуміло, до них зараховувалися і представники «неправильних» етносів [71, с.8].

Шифротелеграмою вона надійшла до всіх республіканських, крайових та обласних управлінь НКВС. Текст директиви був стандартним і нагадував аналогічні документи щодо інших національних операцій. (У текстах наказів чи директив просто «міняли» націю).

Протягом другої половини 1937 – у 1938 роках на території України було проведено масові репресії проти національних меншин. 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ М. Єжов підписав директиву № 50215. Прембула грецької

директиви гласила: «Матеріалами слідства встановлюється, що грецька розвідка веде активну шпигунсько-диверсійну та повстанську роботу в СРСР, виконуючи завдання англійської, німецької та японської розвідок...»[62]

Далі ставилося завдання ліквідувати великі шпигунсько-диверсійні та націоналістичні контрреволюційні організації греків. Першим пунктом наказувалося «з 15 грудня 1937 року одночасно в усіх республіках, краях і областях провести арешти всіх греків, підозрюваних у шпигунській, диверсійній, антирадянській націоналістичній роботі»[2].

Перераховувалися регіони з компактним проживанням грецького населення, де були особливо активні «контрреволюційна діяльність» та «шпигунство», у тому числі Донецька область, де в основному й проживали маріупольські греки. [37, с.7].

Під арешт підпадали як громадяни СРСР, так і громадяни Греції, які:

- перебували на оперативному обліку й в оперативній розробці;
- колишні великі торгівці, спекулянти, контрабандисти, валютники;
- греки, які проводили активну антирадянську, націоналістичну роботу із середовища розкуркулених, а також ті, хто сховався від розкуркулення;
- політемігранти та нелегали, які прибули із Греції чи інших країн;
- всі проживаючі на території СРСР греки – «закордонные агенты ИНО НКВД и Разведывательного управления РККА» [62].

Місцевим органам НКВД наказувалося «особливу увагу звернути на ретельне очищення» від зазначених категорій оборонних, транспортних підприємств та електростанцій, військових підрозділів, апаратів НКВД тощо. Як і в інших «національних» наказах, М. Єжов вимагав «одночасно з розгортанням операції з арештів проводити енергійну слідчу роботу з метою вичерпного розтину всіх осередків та ліній шпигунсько-диверсійної, повстанської та націоналістичної роботи грецької розвідки, звертаючи особливу увагу на агентури грецької розвідки з розвідками англійської, німецької та японської» [2].

Після цього місцеві органи НКВС отримали від наркому внутрішніх справ УСРР І. Леплевського ліміт на арешт 5000 греків. Розпочалася широкомасштабна операція [65, с.58-79].

Слідство і засудження повинно було відбуватися згідно оперативного (польського) наказу НКВС СРСР № 00485 через «вищу двійку».

Фактичний початок операції випередив директиву № 50215 на десять днів. Якщо у перші чотири дні грудня 1937 року арешти не мали масового характеру, то з 5 грудня рахунок заарештованим пішов уже на десятки.

Про результати операції начальники УНКВС повинні були доповісти вже 18 грудня 1937 року. Отже, як зазначає Р. Подкур, М. Єжов, зважаючи на опрацювання методики проведення арештів за «національними лініями», вимагав за три дні провести масові арешти греків [104, с.113].

15 грудня 1937 року почалися масові арешти греків: їх завантажували до автівок по 15–20 чоловік та везли до підвалів НКВС під посиленою охороною як особливо небезпечних злочинців. Усі вони про існування грецької контрреволюційної організації дізналися від слідчих. Подібна змова, за версією слідчих, була організована в Маріуполі за прямим завданням агента розвідки І.Ф. Левкопулоса, який прибув в Україну з Греції у 1924 році (до свого арешту він викладав у Маріупольському грецькому педагогічному технікумі). Очолював організацію С.Г. Ялі (він дізнався про це лише на допитах) – голова грецької секції ЦК національних меншин при Президії ЦВК України, засновник та керівник Балканського клубу, куди входило багато греків. Метою діяльності організації, на думку слідства, було створення в УРСР, зокрема на території Приазов'я, самостійної Грецької республіки, яку планувалося вивести зі складу СРСР, а прем'єр-міністром мав стати, як стверджувалося в обвинуваченні, С.Г. Ялі. 1 січня 1938 року вийшла Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) № П57/49 з дозволом на продовження термінів репресій, позасудовий порядок розгляду справ та пропозицією проведення нових етнічних чисток [14].

Як зазначає І. Джуха, лише за перші 6 днів операції в Україні заарештували близько 1800 греків, що більше, ніж у всіх інших республіках разом узятих, за той самий період. Через десять днів операцію в СРСР було заарештовано майже 6000 осіб грецької національності [66, с.8-9].

Вражаючі цифри щодо заарештованих греків наводить у звіті від 10 січня 1938 року начальник управління НКВС УРСР по Донецькій обл., старший майор державної безпеки Д. Соколинський. Згідно наведених даних, було заарештовано 3223 осіб грецької меншини, із них 99 грецьких підданих та 5 політемігрантів. Більшість заарештованих працювала у сільському господарстві – 1638 осіб, в оборонній промисловості – 178 осіб, на вугільних і металургійних підприємствах – 617 осіб, у Маріупольському порту – 70 осіб [104, с.113]

Справи «з грецької контрреволюції» розглядалися Особливою Народою НКВС СРСР у складі наркома внутрішніх справ М. Єжова та прокурора СРСР А. Вишинського. Вже на першому засіданні, яке відбулося 10 січня 1938 року було засуджено до розстрілу 174 етнічних греки [13]. У супровідному листі начальник 8 (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР старший майор державної безпеки В. Цесарський наказував: «Немедленно приведите в исполнение приговора в отношении всех 174 человек, приговоренных к расстрелу. Дела на них со справками об исполнении приговоров вышлите в Москву» [13]. Засідання проводилися 10-го, 15-го, 28-го, 29-го, 31-го січня 1938 року, 5-го, 9-го, 10-го, 14-го лютого 1938 року та 5-го, 11-го березня 1938 року. 15-го лютого 1938 року. разом з А. Вишинським був заступник М. Єжова комкор М. Фріновський. Вони не були надмірно суворими - 12 справ було спрямовано на дослідження. Провівши нову хвилю арештів, Сталінське та Ворошиловградське УНКВС (після поділу областей) розпочали «слідство». Наразі справи розглядала Особлива трійка НКВС у Сталінській області. До неї входили секретар обкому партії О. Щербаков, начальник УНКВС П. Чистов та прокурор області Р. Руденко. Вони виносили вироки 23-го, 27-го, 29-го вересня 1938 року, 3-го, 7-го, 9-го, 12-го, 15-го, 19-го жовтня 1938 року, 26-го і 31-го

жовтня 1938 року. А. Щербакова заміняв секретар обкому партії Новіков, а 15 листопада 1938 року - секретар обкому П. Любавін, «Трійка», так само як і їх попередники, направила на дослідження 4 справи та звільнила 15 осіб [37, с.45].

Протягом січня-квітня 1938 року до розстрілу було засуджено 1612 греків УРСР, ув'язнено на 10 років 199 осіб, відправлено на дослідження справи 31 особи. Серед громадян Греції до розстрілу було засуджено 245 осіб, 165 осіб були засуджені до 10 років таборів і справи 19 осіб було відправлено на дослідження [69].

Головною особливістю Комісії був, звичайно, не формат довідок, а спосіб винесення вироків. Основним позасудовим органом, що проводив засудження була «Верховна двійка», що стала символом правового беззаконня та терору. Практика засудження, яку вона використовувала, зводилася до єдиного, заочного способу засудження, що не вимагав ні присутності обвинуваченого, ні пред'явлення доказової бази, крім бездоказових слідчими однотипних фантастичних звинувачень [66, с.23].

Однак у 1937-1938 роках слідчим НКВС необхідно було довести провину заарештованих. Для цього використовувалися будь-які засоби-залякування, побиття, позбавлення їжі та сну, брехливі обіцянки, загрози арешту родичів тощо. Крім того, у діловодстві широко застосовувалася практика фальшування слідчих справ, а саме слідство велося з грубим порушенням юридичних норм.

Як вже зазначалося, завданням слідчого було виявлення компрометуючого матеріалу, фактів, що викривають заарештованого у злочинній діяльності. Таким матеріалом доноси, характеристики, свідчення свідків і підслідного і навіть його соціальне походження. Найчастіше заарештованих записували як куркулів, а отже, таких, хто не міг вважатися лояльним до радянської влади і тому підлягав знищенню як класовий ворог.

Сама процедура арештів була практично однаковою на усіх теренах СРСР. Арешти відбувалися вночі, коли до людей приїздив «чорний ворон», представники НКВД вривалися до помешкання, пред'являли постанову

прокурора про арешт, проводили обшуки і, навіть незважаючи на їх результати, відвозили заарештованого до тюрми. «Слідство» відбувалося, зазвичай, у містах чи обласних центрах, куди доставляли обвинувачених. Так, слідчі дії щодо «греків-контрреволюціонерів» проводилися в приміщенні маріупольської обласної партійної школи, де в кожній кімнаті сидів слідчий із заздалегідь підготовленими протоколами. У цих протоколах вже було зазначено про приналежність до шпигунських мереж. Якщо ж людина відмовлялася підписати «зізнання» - застосовували тортури та били до безтями. Тих, хто зізнався, відправляли до м. Сталіне на суд Трійки, де й виносилися остаточні вирoki, позбавляючи людей права на життя та свободу. Тих, хто відмовлявся від попередніх зізнань, у 1937 році відправляли назад до Маріуполя на дослідження, «а там кати убивали його» [141, с.214].

2 квітня репресивне відомство видало спеціальний циркуляр про новий порядок вказівки національності при видачі нових або заміні старих паспортів. Циркуляр супроводжувався роз'яснювальною вказівкою Відділу актів цивільного стану НКВС СРСР № 1486178 від 29 квітня 1938 року, який свідчив про те, що грецька та інші національні операції на практиці будуть продовжені: «Якщо батьки німці, поляки, греки тощо, незалежно від їхнього місця народження, давності проживання в СРСР або зміни підданства, не можна записувати того, хто реєструється росіянином, білорусом тощо. У випадках невідповідності зазначеної національності рідній мові або прізвищу, як, наприклад: прізвище Попандопуло, що реєструється. А називає себе російською, білорусом і т. д., і якщо під час запису не вдається встановити дійсну національність тих, хто реєструється, графа про національність не заповнюється до надання заявниками документальних доказів» [66, с.12].

Комісія НКВС («Верховна двійка») була не єдиним органом, яким заарештовані засуджувалися до розстрілу чи таборових термінів. Ті ж функції були наділені трійки при регіональних УНКВС, перетвореними восени 1938 року в особливі трійки УНКВС з додатковими повноваженнями. Як і верховна двійка,

трійки були позасудовими органами. “Звичайні “ трійки, що діяли паралельно з Комісією і працювали до початку грецької операції і в перші місяці 1938 року, не становили “національних “ протоколів. Греків за ними засуджували не за приналежність до «грецької контрреволюційної організації» і не як «грецьких шпигунів», а на загальних підставах» - як куркулів, колишніх куркулів, антипорадників і т.д. Фактично, засуджені за ними до жертв грецької операції, що почалася практично з 15 грудня 1937 року, не відносяться. Крім тих випадків, коли грецька операція вже розпочалася і Трійки оформляли свої протоколи паралельно з протоколами Комісія НКВС та прокурора СРСР.

На відміну від звичайних, спеціальні трійки оформляли свої протоколи, як і Комісія, за грецькою лінією. Особлива трійка УНКВС по Донецькій області з греків розпочала свою роботу 23 вересня 1938 року. Головне завдання, поставлене перед нею, полягало в завершенні «Грецької операції». Слід було в прискореному порядку (хоча і до цього органи не грішили повільністю) розглянути справи, за якими не встигла прийняти рішень Комісія. Вже сам факт розгляду справ на місці, значно скорочував терміни від винесення вироку до ведення його у виконанні. Склад самих трійок, незалежно від назви, залишався незмінним.

У них за посадою входили начальник УНКВС, обласний прокурор та перший секретар обкому ВКП(б) Комісія НКВС («верховна двійка») була не єдиним органом, яким заарештовані засуджувалися до розстрілу чи таборових термінів. Ті ж функції були наділені трійки при регіональних УНКВС, перетвореними восени 1938 року в особливі трійки УНКВС з додатковими повноваженнями. Як і верховна двійка, трійки були позасудовими органами. “Звичайні “ трійки, що діяли паралельно з Комісією і працювали до початку грецької операції і в перші місяці 1938 р., не складали «національних» протоколів. Греків за ними засуджували не за приналежність до «грецької контрреволюційної організації» і не як «грецьких шпигунів», а на загальних підставах» - як куркулів, колишніх куркулів, «антисоветчиков» і т.д. Фактично,

засуджені за ними до жертв грецької операції, що почалася практично з 15 грудня 1937 року, не відносяться. Крім тих випадків, коли грецька операція вже розпочалася і Трійки оформляли свої протоколи паралельно з протоколами Комісія НКВС та прокурора Союзу РСР.

Особлива трійка УНКВС по Донецькій області оформила 13 протоколів (з 23 вересня до 15 листопада 1938 р.) [66, с.22-23].

Вражає своїм цинізмом наказ республіканської прокуратури Донбаському Губпрокурору «Про порядок виконання вироків до найвищої міри покарання». Зокрема, в ньому зазначається, що:

1. По вступу вироку, що присуджує до розстрілу, в законну силу (ст. 450 КПК), він звертається до виконання судом, що його підготував, навіщо суд повідомляє копію його через Губпрокурора установі, яка приводить до вироку.

При виконанні вироку мають бути дотримані такі умови:

А) неприпустимість публічності виконання вироку;

Б) точної перевірки особи засудженого до виведення його із місця позбавлення волі;

В) виконання вироку має точно відповідати вимогам ст. 26 КК;

Г) труп, повинен бути відданий землі в одязі, що знаходиться на ньому в момент виконання вироку, без жодного ритуалу, з тим, щоб не залишалось слідів могили. Видача тіла будь-кому не допускається [37, с.310].

Д) після виконання вироку, має бути складено акт із зазначенням місця та часу виконання вироку, прізвища, ім'я та по-батькові і віку засудженого, точної назви та дати вироку, виконання вказаних у в. в. акту вимог [37, с.310].

Щоб зрозуміти справжню спрямованість репресій загалом, зокрема наприкінці 30-х років. в СРСР, необхідно звернутися до джерел – архівно-слідчих справ. На жаль, архівно-слідчі справи репресованих, які містять процесуальну документацію (постанови, протоколи, обвинувальні висновки та акти, вирокі) сьогодні недоступні українським дослідникам через те, що знаходяться на тимчасово окупованій території, тому ми змушені звернутись до

опублікованих документів «Реабілітовані історією».

На основі аналізу 9 книг 27 тому «Реабілітовані історією» нами підраховано загальну кількість греків, заарештованих у Сталінській області. Так, у 1937 році їхня кількість становила 2 764 осіб., у 1938 році – 1294 осіб. Загальна кількість заарештованих у 1937 – 1938 роках склала 4058 осіб [43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51].

I. Джуха подає кількість репресованих греків в наступній таблиці:

Таблиця 1 [71]

Кількість жертв «грецької» операції в Північному Наддзюзов'ї

Населений пункт	Заарештовано, осіб	Розстріляно, осіб	% розстріляних
Анадоль	76	72	94,7
Богатир	150	138	92,0
Велика Каракуба	137	130	94,9
Великий Янисоль	144	135	93,8
Бугас	115	103	89,6
Константинополь	165	160	97,0
Малий Янисоль	109	108	99,1
Мангуш	252	247	98,0
Нова Каракуба	86	80	93,0
Сартана	132	131	99,2
Стара Ігнатіївка	188	180	95,7
Стара Карань	134	130	97,0
Стара Ласпа	108	103	95,4
Старобешеве	233	223	95,7
Старий Керменчик	168	163	97,0

Старий Крим	110	104	95,5
Стила	248	238	96,0
Улакли	120	109	90,8
Урзуф	66	65	98,5
Ялта	219	214	97,7
Всього	3479	3479	—
Середнє значення	—	—	95,53

Загалом, згідно даних авторів книги пам'яті, було розстріляно 3470 та відправлено до ГУЛАГу 158 осіб [37, с.6].

Звинувачення, які пред'являлися засудженим, за підрахунками авторів «Книги пам'яті греків України», були наступними: 63,8% засуджених були звинувачені як учасники грецьких шпигунських, націоналістичних, контрреволюційних, диверсійно-повстанських організацій; 9,2% засудили за участь в інших контрреволюційних організаціях; 19,3% - за антирадянську агітацію і пропаганду; 0,7% засуджених інкримінувалися звинувачення у пропаганді фашизму; 2,4% - визнано шпигунами; ще 4,6% було засуджено шкідництво було, і навіть є прецедент, коли одна жінка отримала строк ув'язнення лише за те, що була членом родини зрадника батьківщини [37, с.304].

Як зазначає І. Джуха, недоступність протоколів трійок по інших регіонах України, за якими, можливо, також були засуджені маріупольські греки, дає підстави припускати, що загальна кількість заарештованих греків була дещо вища. Отже, підсумкові цифри жертв, наведені в цій книзі, треба визнати мінімальними [66, с.30].

Не менш абсурдним виявився і сам механізм втілення директиви НКВС на практиці. Як зазначає С. Білокінь, «колишнє ленінське Політбюро, очевидно, завчасно не подбало про реєстрацію представників «ворожих національностей» (поляків, німців, естонців тощо) і не давало чекістам відповідних доручень. Тому,

коли справа дійшла до етнічних чисток, за браком картотек довелося використовувати навіть телефонні книги: обліків за національністю НКВД союзне і відповідно республіканські наркомати не мали. І це не відомчий анекдот» [58, с.556].

Своєрідним «репресіям» було піддано і національні райони та сільради УРСР. У протоколі № 14 засідання політбюро ЦК Компартії України від 16 лютого 1938 року вказувалось: «відзначаючи наявність в ряді областей УРСР різних національних районів та сільрад (німецьких, болгарських, грецьких), існування яких не виправдовується національним складом населення цих районів, відповідно рішення ЦК ВКП(б)У постановляє визнати недоцільним подальше існування як особливих національних районів так і сільрад та ліквідувати національні райони та сільради шляхом реорганізації їх в звичайні райони, сільради...» [37, с.314]. Згідно постанові по Донецькій області було ліквідовано грецькі національні Старо-Каранський (сільради району було приєднано до Волновахського та Тельмановського районів) та Велико-Янісольський (перетворено на звичайні райони Сталінської області) [37, с.314-315].

При цьому «калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення – 2, Велико-Янісольському – 679 та 45, Волноваському – 175 та 16, Маріупольському – 899 та 21, Старо-Бешівському – 623 та 31, Старо-Каранському – 460 та 19, Старо-Керменчицькому – 246 та 11 [37, с.224-226].

Загалом, в ході «грецької операції» лише на Донеччині було заарештовано 3 658 осіб, з яких 3 470 осіб розстріляли.

Серед страчених переважну більшість становили чоловіки у розквіті сил, втрата яких мала катастрофічні наслідки для грецької громади, яка станом на 1926 рік сумарно нараховувала понад 90 000 осіб. Для генофонду грецької громади, яка вже зазнавала втрат під час Голодомору (кількість яких досі не

визначена остаточно), смерть понад 3000 її членів значила дуже багато. Як наслідок, це призвело до того, сталої тенденції до зменшення чисельності населення впродовж XX століття [136, с.162].

Як застосовувався «фізичний вплив» до заарештованих, - влаштовувався багатогодинний «конвеєр допитів», коли слідчі, що змінюють один одного, протягом декількох днів домагаються визнання провини від заарештованого, і так звані «стійки» - багатодобове стояння допитуваного з спрямованою в обличчя потужною лампою, і просто побиття – ніжкою стільця, гумовою палицею, і холодом, і багато іншого.

В цілому в результаті «Грецької операції» була ліквідована еліта української грецької меншини. Були закриті Маріупольський грецький театр, Маріупольський грецький педагогічний технікум, грецькі національні школи.

Через 84 років після злочину все ще невідомі місця поховань більшості страчених греків.

3.2. Масові репресії проти грецького населення в судово-слідчих та його-документах

Про те як організовувалась грецька операція можна дізнатися з архівно-слідчої справи колишнього заступника УНКВС по Сталінській області Г. Загорського-Зарицького (покінчив життя самогубством під час слідства 10 червня 1938 р. у Лук'янівській в'язниці Києва). На допиті 7 червня 1938 р. він повідомив: «Для проведення операції з греків Леглевський (до арешту нарком внутрішніх справ УРСР.) надіслав на Донбас Сапіра, який передавав команду Леглевського заарештовувати в будь-яку кількість 5000 осіб незалежно від наявності компрометуючих матеріалів на них» [84, с. 46].

Таким чином, можемо констатувати, усі ці факти говорять лише про те, що всі грецькі арешти проводилися не «за що», а «чому», або навіть правильніше

буду сказано «для чого». Чіткий план арешту 5 тисяч чоловік Леплевського показує нам, що за мету ставилося аж ніяк не кара винних у антирадянській діяльності. За мету ставилося за будь що позбавитися, національних ідей у СРСР, які посилювалися у часи коренізації і стали на шляху будівництва міцної сталінської влади. Залякати усіх представників грецької спільноти, серед яких велика частина була досить заможною. В результаті 3479 грека Сталінської області було розстріляно і 158 заслано до таборів [71].

Розстріли розпочалися одразу після винесення вироків. Слідство з справ приазовських греків проводилося у Маріуполі. П. Ангеловський згадував: «Маріупольська в'язниця влітку 1937 року була переповнена. Спека, сморід, мухи. Стояли, щільно притулившись один до одного. Один земляк мені порадив: «Петро, зізнавайся у всьому слідчому одразу, інакше не витримаєш» [75, с.7].

Зокрема, широко застосовувалась практика арештів без санкції прокурора. Слідство проводилося пришвидшеним порядком (за 1-1,5 місяці). Але траплялися випадки, коли ця процедура становила кілька днів. Тут найбільш показовим є приклад конюха млина села Мангуш І.З. Хаджинова, який був заарештований без санкції прокурора 6 грудня 1937 року (до появи директиви НКВС № 50215) цим же днем датується обвинувальний висновок, а 8 грудня 1937 року Постановою трійки НКВС по Сталінській області ця людина була засуджена до розстрілу. антирадянську агітацію» [37, с.306].

Звинувачення, які пред'являлися засудженим, за підрахунками авторів «Книги пам'яті греків України», були наступними: 63,8% засуджених були звинувачені як учасники грецьких шпигунських, націоналістичних, контрреволюційних, диверсійно-повстанських організацій; 9,2% засудили за участь в інших контрреволюційних організаціях; 19,3% - за антирадянську агітацію і пропаганду; 0,7% засуджених інкримінувалися звинувачення у пропаганді фашизму; 2,4% - визнано шпигунами; ще 4,6% було засуджено шкідництво було, і навіть є прецедент, коли одна жінка отримала строк ув'язнення лише за те, що була членом родини зрадника батьківщини [37, с.304].

Заарештовували навіть дружин так званих «ворогів народу». Спомини Татенко Софії Федорівни з с. Стара Ласпа наводить І. Джуха. Її життєва історія свідчить, що розуміючи надуманість звинувачень і те лихо, яке очікує на родини людей, що потрапили в жернова терору, навіть окремі слідчі проникалися й намагалися попередити такі родини. Чоловік Софії Федорівни, Леонід Лукич Волосковець працював завідувачем виробничого відділу управління тваринництва Сталінської області та був заарештований 17 грудня 1937 року. Як згадується у спогадах, «Спочатку «справу» чоловіка вів слідчий Афанасьєв... Під час однієї з таких розмов Афанасьєв, дивлячись у папери, тихо сказав: «Татенко, забирайте дитину і їдьте звідси, вам тут робити нічого, і квартира вам не потрібна». На жаль, я тоді була не в змозі зрозуміти сенс цієї поради» [66, с.66-67].

Однак, трагічність ситуації розуміли не одразу, люди наївно вірили у справедливість і намагалися допомогти рідним. Але замість очікуваного справедливого слідства – арештів зазнавали і самі дружини, які опинялися в жахливих умовах в'язниць та таборів.

С.Ф. Татенко згадувала: «5 квітня 1938 року мене було заарештовано. У камері була страшна тіснота. Частина жінок спали прямо на підлозі. Дуже важкі були місця поблизу параші, жінки спали на цих місцях по черзі. На перший та єдиний допит мене викликали лише через три місяці після арешту. ... На допиті мене протримали всю ніч.

Через одинадцять місяців після арешту, так і не пред'явив мені жодних звинувачень, і без оголошення вироку, мене з групою жінок відправили по етапу в невідомому для мене напрямку. З етапних пересильних в'язниць пам'ятаю Артемівську. Сизранську та Петропавлівську.

В Акмолінському спеціалізованому таборі для членів сімей зрадників Батьківщини жили в бараках, збудованих із саману (цегла з глини та соломи). У кожному бараку мешкало по 200-300 осіб. Був спеціальний барак для жінок із дітьми (адже заарештовували і вагітних жінок, жінок із дітьми). Бараки

опалювалися очеретом, у них завжди, особливо під ранок, було дуже холодно, і ми постійно мерзли.

Лише через місяць після вступу в табір, і через рік після мого арешту мені оголосили, що постановою Особливої наради я, як дружина зрадника Батьківщини, засуджена до п'яти років ув'язнення в таборах особливого призначення. Мені було визначено важку фізичну працю.

5 квітня 1943 року минув термін мого ув'язнення. Але в моєму житті майже нічого не змінилося: ми працювали на тих же роботах, нас так само погано годували жили в тих же бараках, так само мерзли і голодували. З нас лише було знято охорону. Але виїхати з табору ми нікуди не могли, тому що нам при звільненні були видані не паспорти, а довідки про звільнення. Тільки наприкінці 1946 року я отримала змогу виїхати з табору. Таким чином, фактично я пробула на закінчення більш ніж вісім з половиною років замість п'яти, визначених Особливою нарадою» [66, с.68-70].

У багатьох слідчих справах можна зустріти «щирі зізнання», «власноручні заяви» обвинувачених, у яких називаються десятки прізвищ «співучасників» контрреволюційних організацій, шпигунів, диверсантів та шкідників. У 1939 році засуджений на 10 років таборів Ілля Маркович Хаджинов, наївно вважаючи, що Й. Сталіну нічого невідомо про беззаконня, які творили на місцях органи НКВС, писав вождю: «... ніякої доказової бази, що викриває мене, не мали... окрім бездоказової заяви слідчого, що вів мою нову справу у грубо цинічній формі, яка не відповідає чекісту радянської розвідки. Супроводжується суцільними добірними багатоповірховими матами та лайками на мою адресу, людину, яка перебуває вже в попередньому слідстві і провину якої ще потрібно встановити. В результаті комедії слідства під примусом морального та фізичного порядку я підписав насильно жакливий наклеп – протокол нібито моїх свідчень про якусь контрреволюційну діяльність на самого себе». Додати до цих слів нічого. У протоколах допитів, крім усього іншого, згадуються імена людей, які так чи інакше причетні до «злочинної антирадянської діяльності». Людина під

тиском слідчого часто вказувала на всіляких «вербувальників» і «агітаторів». А вже потім це дозволяло підключати до «розслідування» нових і нових осіб [37, с.305-306].

Начальник ГПУ України (1932 - лютий 1933) С. Реденс, етнічний поляк, який за «зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» був нагороджений у липні 1937 р. орденом Леніна, а за іронією долі у листопаді 1938 р. заарештований, у 1940 р. визнаний винним у шпіонажі на користь польської розвідки, а також звинувачений в участі у заколотній організації в системі НКВС, в тому ж році розстріляний, під час слідства зізнався: «...Робота за наказами про розгром шпигунських гнізд серед національностей, які не входять до Радянського Союзу (поляки, латиші, естонці, іранці, греки та інші) отримала назву «альбомної», яку проводили методами, які інакше ніж шкідництвом я назвати не можу. Цей порядок був такий: на аркуші паперу на лівому боці треба було писати біографічні дані заарештованого, на правій - суть справи. З центру постійно вимагали писати коротше, тобто, викривається матеріалами, показаннями, сам зізнався, суть злочину, шпигунство, диверсія, терор, які дії заарештований вчинив чи які мав завдання. У центрі всі ці справи, зшиті для зручності в альбоми по сто аркушів, прямували на адресу Цесарського і в 3 відділ Мінаєву за підписом начальника управління та прокурора, розбір цих справ проходив просто злочинно, спочатку операції Цесарський і Мінаєв за кілька годин розбирали на 500-600, або 1000 справ, їх вирішення було остаточне.... Коли ж почала надходити велика кількість альбомів, вони ділили їх між собою, і кожен окремо визначав міру покарань. Як правило, 95% була найвищою мірою покарання. Потім писався протокол і давався на підпис Єжову. Єжов, як неодноразово я сам бачив, їх не читаючи, відкривав останню сторінку і з хутром питав Цесарського, скільки ту... підписував не читаючи там же стояв підпис Вишинського, як підписував прокурор, чи перевірять він щось, я не допоможу сказати, замін будь-яких ніколи не робив. Таким чином вирішувалися справи, а з місць йшли тривожні сигнали про найнедопустиміші збочення як в арештах, а

також під час слідства, надходили дані про масові арешти, без жодних підстав... Були начальники, у яких зізнавались у шпіонажі 100% [37, с.8].

І. Стріонов наводить в своїх спогадах свідчення голови райвиконкому Велико- Янісольського району, який випадково залишився живим і повернувся з заслання, Юр'євим Андрієм Пантелійовичем: «О другій годині ночі під'їхала до квартири автомашини «чорний ворон», до дому увірвалися п'ять людей з органів НКВС, пред'явили записку прокурора про арешт і відвезли до в'язниці. Через кілька днів його та багатьох таких самих, як і він доставили до міста Маріуполь, де проводилося над ними слідство. Слідство проводилося у приміщенні обласної партійної школи. Заарештованих виявилось кілька тисяч людей. У кожній кімнаті партшколи за столом сидів слідчий із задалегідь підготовленими протоколами слідства, в яких говорилося: «Я, ворог народу, за завданнями англійської, американської та німецької розвідок працював проти радянської держави: шпигував, передаючи різноманітні відомості». Слідчий пропонував підписати протокол, отже, визнати, що ти справді є шпигуном.

Якщо хтось із заарештованих не підписував протокол його тут же, у кімнаті, били до смерті кати.

Якщо хтось із підсудних відмовлявся від свого підпису у протоколі. Говорячи, що його примусив слідчий, судове слідство припиняли, відправляли назад до Маріуполя на дослідження, а там кати вбивали його» [27, с.216]. А. Юр'єв був засуджений до 10 років каторги. Від смерті врятувало те, що один з «трійки» був його давнім знайомим.

Спогади І. Стріонова деякій мірі пояснюють і питання істориків про нерівномірність репресій в грецьких селах. Мова йде про людський фактор або людяність окремих представників місцевої влади: «У 1937 р., зустрічаючись із начальником НКВС району (Володарського – В.Г.), з яким ми потоваришували, я дізнався по секрету, що він отримав рознарядку на арешти людей як ворогів. Він скаржився мені, питаючи: Що робити? Якщо не садити, мене самого посадять, а безневинних людей садити, як ворогів, я не зможу» [27, с.214].

Я як другу порадив йому: «Чесних людей не треба садити, а рознарядку виконуй поки що за рахунок бандитів, грабіжників, аферистів, кваліфікуючи їх як ворогів народу». Далі І. Стріонов зазначав: «Не знаю, як вчинив начальник НКВС нашого Володарського району, але жодна людина ні з працівників МТС (у районі були три МТС), ні з керівних працівників району, ні з колгоспників – не була заарештована як ворог народу. Начальник НКВС нашого району виявився найвищою мірою порядною і чесною людиною-комуністом» [27, с.214].

У документах «Книги пам'яті» наводяться фрагменти допитів і тих греків, які відразу зізнавалися, і тих, хто заперечував вину протягом тижнів і місяців. Були випадки, коли від першого до другого допитів проходило 7 - 10 місяців, а обвинувачений перебував у перспективній камері (де замість шести було сімдесят ув'язнених, і спали стоячи, подихати свіжим повітрям стояли в чергу годинами). «Забута» слідчим, людина місяцями зазнавала морально-психологічного тиску - деякі сходили з розуму [37, с.8].

Серед цих арештантів була і еліта не тільки греків, але й СРСР. Наприклад головний конструктор двигуна Танку Т-34 – К. Челпан, уродженець приазовського с. Чердаклі. Заарештований за надуманим звинуваченням ніби-то у керуванні грецькою націоналістичною контрреволюційною організацією, а також за участь у шкідницькій змові на заводі ХТЗ. На допитах піддавався тортурам і підписав зізнання у шпигунській діяльності. 4 лютого 1938 р. було прийнято рішення розстріляти Костянтина Челпана, вирок виконали 10 березня 1938 року у Харківській в'язниці. Розстріл приховали. Дружині через кілька років направили свідоцтво про смерть чоловіка, що нібито сталася 16 травня 1942 року від декомпенсованого пороку серця [7].

Заарештованому першим директору театру Г.Р. Дегларі у Слов'янському МВ НКВС звинуватили у причетності до «шпигунської діяльності, що проводиться грецькими розвідорганами на території СРСР. Георгій Дегларі важко захворів ще у квітні і на момент арешту перебував на лікуванні у

Слов'янську. Слідство у справі тривало недовго. Г. Дегларі не били, зате застосовували психологічні катування. На допити його вивали вночі, кілька разів вивозили за місто та імітували розстріл. У катівнях НКВС він дізнався, що таке «одинак» і що таке перенаселені камери, де не вистачало місця не те що змученим тілам, а й душам... Його розстріляли у віці 37 років.

Заарештований у Маріуполі 19 грудня талановитий актор Сава Янгічер звинувачувався у «підготовці диверсій шляхів сполучення та насильницького відторгнення» Приазов'я від Радянського Союзу... [91, с.77-92].

«У уяві НКВС виникли картини про наявність у Приазов'ї «грецької контрреволюційної націоналістичної диверсійно-повстанської організації» (хоч такої організації ніколи не існувало). І одразу все було знищено: і школи, і театр, видавництво. «Криміналом» вважалося навіть знання грецької мови, вживання їх у побуті та громадському житті. У грудні 1937-го року на допиті сержант Маріупольського відділу НКВС Афонін з ненавистю шипів поету, актору та режисеру грецького театру Данилу Теленчі: «Ти ворог народу! Ти впроваджував грецьку мову населенню Маріуполя та найближчих сіл!..» [105, с.42-43].

Загалом, характеризуючи стан проведення репресивних актів та звинувачень, які висувалися ніби-то тим, хто проводив «антирадянську діяльність», маємо визнати не просто правовий нігелізм і повне порушення прав людей, але й навіть відсутність будь-якого здорового глузду при формуванні звинувачень. Так, під час реабілітаційних повторних перевірок виявлялися значною мірою фантастичні факти. Наприклад, звинувачення І.З. Хаджинова ґрунтувалися на свідченнях свідків С., П. та С., які нібито повідомили слідчому, що обвинувачений служив офіцером у білій армії, розстрілював селян-бідняків, тероризував населення села Мангуш. А під час повторного слідства з'ясувалося, що засудженому під час громадянської війни було 12 років. Крім того, випадків розстрілу селян у селі Мангуш не було. Тобто, слідчий НКВС навіть не спромігся потурбуватися, щоб звинувачення, які пред'являються цій людині, відповідали хоча б здоровому глузду, не кажучи вже про якісь правові норми. Відчуваючи

свою безкарність та вседозволеність, слідчі дуже часто оформляли обвинувальний висновок через кілька днів, а то й місяців після вироку, що суперечило нормам Кримінально-процесуального кодексу [37, с.307].

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що грекам не пощастило, що вони жили в регіоні, який фактично з 1933 року, з Голодомору перейшов на воєнний стан. Саме він був зоною найбільшої уваги, яка мала бути взірцем і рухати вперед згідно із завданнями індустріалізації. Фактично цю зони «зачищали», вона була де-факто режимною. І греки, як і німці Донбасу, стали уявленням того «іншого», що заважало комуністичного будівництву, а значить вони підлягали знищенню.

За підрахунками І. Джухи невідомні втрати греків (кількість розстріляних та померлих у таборах) склали близько 4500 осіб. В Північному Надазов'ї проживало приблизно 95 тисяч греків. Якщо віднести до дорослого чоловічого населення третину від цього числа, тобто 30-32 тисячі, отримуємо, що за кілька місяців 1938 р. було знищено 15% дорослого чоловічого населення. «І якщо не використовувати для того, що сталося, жорсткий юридичний термін геноцид, то точніше за все це можна назвати як національна катастрофа» [71, с. 26]. До цих слів І. Джухи нема що додати...

ВИСНОВКИ

Студіювання проблем історії маріупольських греків у 20-30-ті рр. ХХ ст. було суворе регламентованим. У цей час в історичній науці тривало становлення теоретико-методологічних і концептуальних засад радянської історіографії. Тому актуальною справою у ході роботи з національними меншинами було систематизоване і якомога більш однозначне відтворення їх історичного минулого у відповідності до нових ідеологічних позицій. Саме такому завданню була підпорядкована перша і єдина за радянської доби узагальнююча праця з історії грецької меншини, що вийшла у 1931 р. і мала назву “Греки в УРСР “. З 1929 р. – року «великого перелому» – почалася рішуча радянізація науки. З цього часу проблемам розвитку окремих національних меншин не приділяється достатньо уваги. На сучасному етапі в історичній науці існує досить значна кількість наукових праць, присвячених історії греків Північного Надазов'я 20-30-х рр. ХХ ст. Це, в першу чергу роботи Л. Якубової, І. Джухи, В. Нікольського, які вивчали соціально-економічні, адміністративно-територіальні та культурні перетворення, а також політичні репресії. Дослідження потребує людський вимір численних трагедій 20-30-х років ст., які пережили греки.

Джерельна база дослідження, незважаючи на недоступність для сучасних дослідників матеріалів Державного архіву Донецької області, є достатньою та різносторонньою. Використаний комплекс опублікованих джерел, їх наукова інтерпретація, критичний аналіз та застосування антропологічного підходу дають можливість в значній мірі реалізувати мету і завдання магістерського дослідження.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що високий добробут греків, добра забезпеченість землею, більша розвиненість товарних відносин були зруйновані колективізаційними перетвореннями. Директивно створювані колгоспи, які об'єднували незаможних селян і в яких була низька

продуктивність праці, не могли виконати спущених «згори» хлібозаготівельних планів. Страх перед колективізацією штовхав селян до протестів шляхом зменшення посівних площ, вирізання худоби для власного споживання чи на продаж, оскільки, як говорили люди, «більшовики й так усе заберуть». Натомість у новоорганізованих колгоспах через відсутність фуражу та пануючу безгосподарність тривав масовий падіж худоби. Цілком погоджуємось з Л. Якубовою, що штурмові темпи колективізації, ухвалені для степової смуги, у сукупності з господарськими особливостями грецьких селян перетворили її на колосальний за своєю руйнівною силою соціально-економічний переворот.

Політика селянських висилок, боротьба із куркульством як класом призвела до ліквідації заможного прошарку серед грецького населення і корінним чином змінила структуру грецького селянства, зрівнявши всіх у межах колгоспів. За час її впровадження було розорено від 10 до 20 % господарств. Через це колективізація сприймалася не лише як антиселянська, а насамперед як антигрецька політика. Само тому в спогадах греків часто звучала фраза: «Нас карали за те, що ми греки». Практична відсутність соціальної платформи колективізації в середовищі греків України надала їй характеру «привнесення», а широке залучення до її здійснення, починаючи з 1931 р., представників інших національностей («25-тисячників») чіткіше виявило таке ставлення до неї місцевого населення.

Залишені напризволяще без будь-яких продуктів харчування селяни прирікалися партійно-державним апаратом на смерть. Цінним джерелом з історії Голодомору є спогади очевидців, адже кожний факт, збережений у їх пам'яті дає історику унікальну інформацію, дослідження якої має велике значення в контексті мікроісторії та історії повсякдення. Спогади мешканців грецьких сіл, опубліковані в документальних збірках, в першу чергу «Національній книзі пам'яті», «33-й: голод: Народна Книга-Меморіал», «Голодомор 1932–1933 років в Україні» містять різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для з'ясування причин, механізмів і наслідків

Голодомору. Ці матеріали свідчать, що сумнозвісні чорні дошки не обійшли грецькі села. Комплексний аналіз цих джерел у порівнянні з іншими джерелами дає можливість висвітлити усі відтінки трагічної палітри повсякденного життя і смерті грецьких селян Північного Надазов'я під час терору голодом. Спогади грецьких селян, дітей свідчать, що справжній зміст цієї кампанії позначається двома словами: «виховання вбивством», адже рівень опору селянства в період Голодомору практично дорівнював нулю. Після цього влада вдається до асиміляції грецьких сіл, шляхом переселення селян із Курської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської областей.

Розглядаючи причини репресій, слід зазначити, що грекам не пощастило, що вони жили в регіоні, який фактично з 1933 року, з Голодомору перейшов на воєнний стан. Саме він був зоною найбільшої уваги, яка мала бути взірцем і рухати вперед згідно із завданнями індустріалізації. Фактично цю зону «зачищали», вона була де-факто режимною. І греки, як і німці Донбасу, стали уявленням того «іншого», що заважало комуністичного будівництву, а значить вони підлягали знищенню.

Переслідування греків за національною приналежністю розпочалося з 11 грудня 1937 р., коли підписано директиву № 50215, у якій обґрунтовувалась необхідність застосування каральних заходів проти представників грецької національності. Після цього місцеві органи НКВС отримали від наркому внутрішніх справ УСРР І. Леплевського ліміт на арешт 5000 греків. Розпочалася широкомасштабна операція. Про те, що репресії спрямовані саме проти греків, найбільш яскраво свідчить характер звинувачень, які висувались громадянам цієї національності. Найбільша кількість засуджених обвинувачувалась в участі у грецьких шпигунських, націоналістичних, контрреволюційних, диверсійно-повстанських організаціях, в антирадянській агітації і пропаганді фашизму. Жертвами незаконних репресій стали колгоспники і одноосібники, робітники і голови колгоспів, вчителі і журналісти. Вивчення архівно-слідчих справ засуджених дозволило виявити

певну закономірність – більшість жертв походила з родин раніше заможних селян.

В результаті «Грецької операції» за даними Книги пам'яті було страчено 3440 осіб, за підрахунками І. Джухи – 3479 осіб. Тому цілком погоджуємось з Т. Снайдером, що у членів переслідуваних національних меншин у Радянському Союзі ймовірність бути розстріляними під час Великого терору була більш ніж у 20 разів вище за звичайних радянських громадян. До кінця 1938 р. Радянський Союз знищив у 1000 разів більше осіб за етнічною ознакою, ніж нацистська Німеччина. Але, на відміну від злочинів нацистського режиму, про які дізналися майже одразу, злочини радянського терору десятиліттями залишалися засекреченою «білою плямою» радянської, української та світової історії, отруївши свідомість поколінням багатонаціонального населення України. І саме тому, можливо із великим запізненням українським громадянам усіх національностей слід позбутися, як зазначається в Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року: «злочинних наслідків комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні, але ні в якому разі – пам'яті про них «з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Нормативно-правові акти

1. Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик URL: <http://www.libussr.ru>.
2. Директива НКВД СССР № 50215 URL: http://www.greek-martirolog.ru/f_protocols/directive50215.php
3. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки від 9 квітня 2015 року, № 317-VIII). URL: http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv/4.htm
4. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_zasudzhennya_komunistichnogo_ta_natsists_kogo_rezhimiv.htm
5. Закон України Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років від 09.04.2015 № 316-VIII. URL: http://kodeksy.com.ua/pro_dostup_do_arhiviv_represivnih_organiv_komunistichnogo_totalitarnogo_rezhimu_1917-1991_rokiv.htm
6. Оперативный приказ Народного Комиссара Внутренних Дел СССР. № 00447 от 30 июля 1937 г. «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». URL: <http://www.memo.ru/history/document/0447.htm>
7. Постановление НКВД на К. Челпана, начальника конструкторного бюро

Харьковского паровозостроительного завода от 15 декабря 1937 г. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Грецька_операція_НКВС#/media/File:%D0%9F%

8. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации». URL: <http://istmat.info/node/44292>.

9. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 15 сентября 1938 г. «О создании особых троек». URL: <http://istmat.info/node/32980>

10. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 2 июля 1937 г. «Об антисоветских элементах» URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/370730.htm>

11. Постановление СНК СССР от 21.05.1929 г. “О признаках кулацких хозяйств, в которых должен применяться кодекс законов о труде “ URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=37789#lyucIrSRGhaNuKkW>

12. Постановление ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» URL: <http://www.defree.ru/publications/p01/p40.htm#0728>

13. Протокол НКВД СССР и Прокурора СССР по делу приазовских греков № 1 от 10.01.1938г. URL: http://www.azovgreeks.com/gendbmvc/agdb.cfm?page_id=terror&nkvd=1

14. Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П57/49 от 31 января 1938 г. URL: <http://www.memo.ru/history/document/pbnac.htm>

Статистичні матеріали

15. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность,

родной язык, возраст, грамотность. Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. – 472 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009792>.

16. Всесоюзная перепись населения 1939 года : основные итоги. Рос. акад. наук, Науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др. ; сост. Ю. А. Поляков и др. ; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др.]. Москва : Наука, 1992. 254 с.

17. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии. (Январь-февраль 1923 г.). Харьков: Донбасс, 1923.Т. 2: Итоги городской переписи. XXXVI, 135 с.

Матеріали періодики

18. Аджавенко Н. Георгиевский кавалер. *Сельская Новь*, № 35 от 17 апреля 2006.

19. Анимица Г. Как это было: К 70-ти летию трагического начала «греческой операции». *Хронос*. 2007. №9. С. 1–3.

20. Буров С. Исчезнувший театр. *Старый Мариуполь. История города*. URL: <http://old-mariupol.com.ua>,

21. Глазами очевидца. *Заря Приазовья*.1993. 12 окт.

22. Душка В. Голод 1933-го *Путь Октября*. 16 июля 1991 року.

23. Захарова Г. Жизнеописания знаменитых греков Украины. Дело Константина Челпана. ЗАО «Газета “Приазовский рабочий “», 2001. URL: <http://greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=kchelpan>

24. Руденко Н. Г. Издательское дело в Мариуполе. *Старый Мариуполь. История города* URL: <http://old-mariupol.com.ua>

Матеріали особистого походження

25. Записки арестанта Мариупольской тюрьмы Кудаковцева Г.И. с. Урзуф // Джуха И. Греческий мартиролог. Греческая операция /СПб: Алетейя, 2006. URL: http://www.greek-martirolog.ru/1937/gr_oper_part1_g18.php#_ftn3.

26. Из речи Сталина на конференции аграрников-марксистов. URL: <http://his95.narod.ru/doc22/4.htm>.

27. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2009. – 332 с.

28. Свідчення очевидців *Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні*. Донецька область. Т. 1. С. 283-413.

Збірки документів

29. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ: Рад. письменник. 1991. 584 с.

30. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: видавничий дім “Києво-Могилянська академія“, 2007. 1128 с.

31. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлєва, О. Ясь. Київ.: Либідь, 2000. 488 с.

32. История административно-территориального деления Донецкой области в 1919-2000 гг. Сборник документов и материалов Донецк: Донетчина, 2001. 254 с.

33. Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т.1: От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783).Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008.640 с.

34. Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т.2: В

Мариупольском греческом округе дореволюционной России. Харьков: Изд-во НТМТ, 2016. 326 с.

35. Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т.3: В послереформенной царской России. Харьков: Изд-во НТМТ, 2017. 717 с.

36. Калоеров С. А. Документы по истории греков Приазовья: в 4 т. Т. 4.: Советское и постсоветское время (1918–2011). Харьков: Изд-во НТМТ, 2017. 872 с.

37. Книга пам'яті греків України. Наукове видання / В.М.Нікольський, О.М.Бут, П.В.Добров, В.О.Шевченко. Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2005. – 336 с.

38. Коллективизация і голод на Україні, 1929-1933: зб. док. і матеріалів / упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін..2-ге вид., стер.Київ: Наук. думка, 1993.734 с.

39. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. Київ: Четверта хвиля, 1996. 104 с.

40. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 1. 583 с.

41. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х частинах / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. Київ: Вища школа, 1997. Ч. 2. 704 с

42. Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы / А.Н. Бут, В.Н. Никольский, В. А. Шевченко и др.; редкол.: О. М. Гурбич (пред.) и др. Донецк: Регіон, 2002. Вып. 6. 250 с.

43. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2004. Донецька область, Кн. 1 / редкол.: В. М. Демидко

(голова) та ін. 648 с.

44. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2005. Донецька область, Кн. 2 / редкол.: Ю. М. Гримчак (голова) та ін. 624 с.

45. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2006. Донецька область, Кн. 3 / редкол.: О. Л. Третяк (голова) та ін. 624 с.

46. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2007. Донецька область, Кн. 4 / редкол.: О. Л. Третяк (голова) та ін. 648 с.

47. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2008. Донецька область, Кн. 5 / редкол.: О. Л. Третяк (голова) та ін. 624 с.

48. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2009. Донецька область, Кн. 6 / редкол.: О. Л. Третяк (голова) та ін. 592 с.

49. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2010. Донецька область, Кн. 7 / редкол.: О. Л. Третяк (голова) та ін. 622 с.

50. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2012. Донецька область, Кн. 9 / редкол.: В. В. Фомін (голова) та ін. 622 с.

51. Реабілітовані історією: у 27 т. / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Регіон; Донецьк, 2011. Донецька область, Кн. 8 / редкол.: Л. І. Давиденко (голова) та ін. 622 с.

52. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор.: В. Борисенко [та ін.]. Київ: Стилос, 2007. 604 с.

Література:

53. «Так было, я свидетель...»: история репрессий против греков в СССР: воспоминания / сост. И. Г. Джуха. Санкт-Петербург: Алетейя: [Ист. кн.], 2012. 575 с.

54. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ: Рад. письменник. 1991. 584 с.

55. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2>).

56. Анимица Е. Г., Антонова Л. Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780–2010). Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2010. 256 с.

57. Бем Н. Ставлення Українського селянства до ліквідації куркульства, як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930-1931 рр.) Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. С. 227-243. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2003_9_227.

58. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-94 рр. Видання друге, виправлене і доповнене. Київ: Пенмен, 2017. 1066 с.

59. Вишне夫斯基 А. Серп и рубль: консервативная модернизация и СССР. М.: ОГИ, 1998. 423 с.

60. Войналович А. А. Проблема організації освіти серед грецького населення України в 20-30-х рр. *Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва*: зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). Маріуполь, 1999. Т. 2. С. 54-56.

61. Волков А. Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда. *История и материалы. Экспресс-информация*. Серия «История статистики». Москва, 1990. Вып. 3-5, ч. 2. С. 6-63.

62. Гедьо А.В., Грідіна, І. М. Неприпустимі «операції» пам'яті: репресії проти греків в Україні. *Київські історичні студії*. 2019. URL: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.2.3>.

63. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. Київ.: Либідь, 2000. 488 с.

64. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм в Україні: 20-30-роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

65. Данилюк Ю. З. Масові репресії щодо грецького населення в Україні в другій половині 30-х років. *Україна – Греція: історія і сучасність*. Київ: Б. в., 1995. С. 58–79.

66. Джуха И. Г. Греческая операция: История репрессий против греков в СССР. СПб.: Алетейя, 2006. 416 с.

67. Джуха И. Г. Греческий мартиролог. Книга 2. «Спецэшелоны идут на Восток» / СПб: Алетейя., 2008. URL: http://www.greek-martirolog.ru/1940/book1940_0.php.

68. Джуха И. Г. Греческий мартиролог. Книга 5. «Так было, я свидетель...» История репрессий против греков 1920-1950 гг. Воспоминания. СПб: Алетейя., 2012. URL: http://www.greek-martirolog.ru/book_witness/book_w_0.php

69. Джуха И. Г. Греческий мартиролог. Книга 1. «Греческая операция». СПб: Алетейя., 2006. URL: http://www.greek-martirolog.ru/1937/gr_oper_book.php,

70. Джуха И. Г. Греческий мартиролог. Книга 3. «Пишу своими словами...» (письма из ГУЛАГа и мест спецпоселения). СПб: Алетейя., 2009. URL: http://www.greek-martirolog.ru/book_letters/book_letters_0.php

71. Джуха И. Г. «Греческая операция» НКВД в Украине. Книга памяти мариупольских греков (жертвы греческой операции НКВД). Санкт-Петербург: Алетейя, 2017. 640 с.

72. Джуха И. Г. Чем провинились греки? URL: <http://http://eifgaz.info/juha17-2009.htm>.

73. Добров П. В. Діяльність місцевих органів влади Донбасу у другій половині 20-х-30-х рр. ХХ сторіччя. Донецьк: ДонНУ, 2013. 218 с.

74. Елефтериади Д. К 71-й годовщине начала репрессий против греков в

СССР. URL: http://www.greek.ru/news/exclusive/34869/?sphrase_id=14070

75. Захарова Г. Мариупольская трагедия. Мариуполь. 2000. 135 с.
76. Книга памяти греков Украины / В. Н. Никольский, А. Н. Бут, П. В. Добров, В. А. Шевченко; Федерация греческих о-в Украины; Центр ист.- стат. исслед. Ин-та истории Украины НАН Украины при Донец. нац. ун-те; Ин-т истории Донбасса. Донецк: Регион, 2005. 336 с.
77. Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. – М.: Европа, 2005. 544 с.
78. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор К., 1993. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=3392>
79. Корновенко Л. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: Ваш дім, 2004. 187 с.
80. Костан К. З літератури мариупольських греків. Харків: Рух, 1932. 114 с.
81. Кульчицький С. В. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р.Конквеста й Р.Лемкіна. *Український історичний журнал*. 2018. № 4. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2018_4_8.
82. Кульчицький С.В. «Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху», 327 с.
83. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: Труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 256 с.
84. Лебедева В.П., Узбек Е.А., Дзюбенко Н.А. «Мы есть. Мы были. Будем Мы». «Греческая операция» НКВД в Харькове. Харьков: Тимченко А.Н., 2009. 672 с.
85. Леві Дж. Про мікроісторію *Нові підходи до історіописання* / За редакції Пітера Берка, Джованні Леві. Київ: Ніка-Центр, 2010. С.119-139.
86. Липа Ю. Призначення України. Львів: Хортиця, 1938. URL: http://www.ukrlit.net/lib/lipa_yuriy/1.html.
87. Лихачева Л. Б. Греческое национальное образование в Донбассе в 20-

30- х годах XX в. (некоторые аспекты). *Україна- Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва*: зб. наук. пр. міжнар. наук.практ. конф. (м. Маріуполь, 27-29 трав. 1999 р.). Маріуполь, 1999.Т.1. С.274-275.

88. Лихолобова З. Г. «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К. : Ін-т історії України НАН України. 2007. URL: <http://www.history.org.ua/pro/16/1/44.pdf>.

89. Лихолобова З. Г. Про сталінські репресії 1937-1938 рр. *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків і перспективи співробітництва*: Тез. доп. міжнар. наук.- практ. конф., Маріуполь, 24-26 травня, 1996 р. Маріуполь, 1996. С.70-71

90. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років: переважно на матеріалах Донецького регіону. Донец. нац. ун-т.Донецьк: ДонНУ, 2006. 280 с.

91. Мазур П. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: «греческая операция». Маріуполь : Азовье, 2007.108 с.

92. Мазур П. Мариуполь, 1937 год: «Греческая операция» URL: <http://old-mariupol.com.ua/mariupol-1937-god-grecheskaya-operaciya/>

93. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2015. 96 с.

94. Мейс Е. Джеймс. Автобіографія. Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук. День і вічність Джеймса Мейса. Київ: Українська прес-група, 2005. URL: https://library.ukma.edu.ua/attachments/category/19/mace_autobiography.pdf.

95. Національні відносини в Україні у XX ст. / Упоряд.: М.І. Панчук та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас, М.І. Панчук, Р.Я. Пиріг, Л.П. Польовий. – Київ: Наукова думка, 1994. 559 с.

96. Никольский В. Н. Греческая операция. *Греки и славяне: 1000 лет*.1997. № 1. С. 134-139.

97. Никольский В. Н. Директива НКВД № 50215 (репрессии 30-х гг. как

средство ликвидации общинных традиций греков). *Україна-Греція: історія та сучасність*: тези II міжнар. наук. конф. (Київ, 22-24 лют. 1995 р.). Київ, 1995. С.92-93.

98. Никольский В. Н. Национальные проблемы 20-х годов и их решение. *Новые страницы в истории Донбасса* / отв. ред.: З. Г. Лихолобова. Донецк, 1992. Кн.2. С.51-70.

99. Никольский В.Н. «Кулацкая операция» НКВД 1937-1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка. *Сталинизм в советской провинции: 1937-1938 гг. Массовая операция на основе № 00447* / сост. М.Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. М.: РОССПЭН; Германский исторический ин-т в Москве, 2009. С. 785-843.

100. Нікольський В. М. Політичні репресії 1937-1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки. Донецьк: Каштан, 2011. 200 с.

101. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в Україні, зокрема в Донбасі (1932 -1933 рр.) *Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні*. Донецька область. Т. 1. С. 39-41.

102. Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932-1933). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 422 с.

103. Парсенюк Б.Ф. Гірка пам'ять нашого народу *Національна книга пам'яті жертв голодомору в Україні*. Донецька область. Т. 1. С.16.

104. Подкур Р.Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.

105. Проценко А. Годы, спектакли, трагедия. Мариуполь: МОГ, 1999. 156 с.

106. Розселення греків та грецькі національні адміністративно-територіальні одиниці в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.). *Україна-Греція: історія та сучасність*: тез. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 29-30 вер. 1993 р.) Київ, 1993. С.165-167.

107. Романцов В.М., Богатікова О.В. Причини проведення «грецької операції» в умовах сталінського тоталітарного режиму. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 2011. Вип. 1. С. 17-22.
108. Романцов В.М., Наметченко Г.В., Арабаджи С.С. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование. Мариуполь, 2010. - 330 с.
109. Сидиропулос Н. Долг перед своим народом. К 71-й годовщине начала репрессий против греков в СССР. URL: http://www.greek.ru/news/news_detail.php?ID=31749
110. Слісаренко О. Особисті спогади жертв голодомору-специфіка джерела. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71096/23-Slisarenko.pdf?sequence=1>
111. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным; пер. с англ. Київ: Дуліби, 2015. 584 с.
112. Советский период в жизни греков. 1917-1941 гг. От Античности до наших дней: очерки истории и культуры греков Украины / ред. Н. С. Коссе. Мариуполь: Федерация греческих обществ Украины, 2009.С. 118-130.
113. Соколов И. И. Мариупольские греки. Труды Института славяноведения АН СССР. Ленинград, 1932.Т.1.С. 287-317.
114. Соколов И. И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов. Язык и литература. 1930. Т.6. С.49-67.
115. Спиридонов Д. Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків. *Східний світ*. 1930. № 17 (3). С.171-181.
116. Ставицька Н. П. Проведення науково-дослідної і культурно-освітньої роботи серед грецького населення України у 20-х рр. *Україна-Греція: історія та сучасність*: тези II міжнар. наук.конф. (Київ, 22-24 лютого 1995 р.).Київ, 1995.С.118-120.
117. Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови.

Донецьк: ДонНУ, 2013. 296 с.

118. Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як історичне джерело URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5272.html>.

119. Темир С. К. Очерки об истории села Старомлиновки. Мариуполь: Федерация греч. о-в Украины, 2007. 117 с.

120. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность XVII – XX вв. Київ, 1999. С. 266

121. Терентьева Н. А. Греки Украины: проблемы национально-культурного возрождения. Опыт 20-30-х гг. XX ст. (в области национального образования) *Донбасс и Приазовье. Проблемы социального, национального и духовного развития*: тез. докл. междунар. науч.- практ. конф. (Мариуполь, 26- 27 мая 1993 г.). Мариуполь, 1993.– С.131–135.

122. Тельнюк С. «Неодцвітаюча весно моя....». Київ: Радянський письменник, 1991. 236 с.

123. Терентьева Н. А., Балабанов К. В. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл; Маріупольський держ. гуманіт. ун-т. Київ: Аквілон-Плюс, 2008. 352 с.

124. Чирко Б. В. , Польовий Л. П. Національні меншини українського села в умовах колективізації. *Український історичний журнал*. № 4–6. 1993. С. 64–69.

125. Чирко Б. В. Грецька національна меншина в Україні (1930-ті рр. XX ст.) *Україна-Греція: історія та сучасність*: тези II міжнар. наук.конф. (Київ, 22-24 лютого 1995 р.).Київ, 1995.С. 133-135.

126. Чирко Б. В. Грецьке національне районування в Україні (1920-30-ті роки). *Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития*: тез. докл. междунар. науч.- практ. конф. (Мариуполь, 26-27 мая 1993 г.). Мариуполь, 1993. С. 128-130;

127. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). Київ : Освіта, 1995. 215 с.

128. Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр.

Український історичний журнал. 1990. № 1. С. 51-64.

129. Чирко Б. Робота партійних організацій з національними меншостями на Україні (1923–1930 рр.) *Український історичний журнал*. — Київ: Б. в., 1988. №6. С. 68–77.

130. Шабле М. В доме предварительного заключения. *Новый журнал*. 1947. Т. XVII. С. 253–254.

131. Шевченко Т. Г. О работе Мариупольского окрисполкома среди греческого национального меньшинства в 20-е гг. *Малочисленные национальности юга Украины: история и современность*: тез. обл. науч.-практ. конф. (9-20 окт. 1990 г.). Запорожье, 1990. С. 54-55.

132. Шитюк М. М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-тіна початку 50-х років. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 434 с.

133. Эткінд А. Фуко и имперская Россия: дисциплинарные практики п условиях внутренней колонизации. *Мишель Фуко и Россия*: Сб. статей. СПб.: М.: Европейский университет в Санкт Петербурге: Летний сад, 2001. 317 с.

134. Эткінд А. Фуко и тезис внутренней колони: постколониальный взгляд на советское прошлое *Литературное обозрение*. 2001. № 47 URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/etkind.html>

135. Юрьев Н. П. Откуда есть пошло Старобешеве. Донецк, 2007. 49 с.

136. Якубова Л. Д. Грецьке село в горнілі «більшовицької перековки» (20-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр./ відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2010. Вип. 19, ч. 1. С. 173-217 .

137. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР у 20-і-першій половині 30-х років ХХ ст.: історіографія та джерела дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 170 с.

138. Якубова Л. Д. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. початок 30- х років ХХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 331 с.

139. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х - 30-і рр. XX ст.) *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 82-90.

140. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х - 30-ті рр. XX ст.) *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 121-132.

141. Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 338 с.

142. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930-1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 370-412. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2004_11_370.

143. Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УССР (1921-1924 рр.) *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 173-186.

144. Якубова Л.Д. Етнічні громади та влада: за парадними лаштунками політики коренізації. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 244-274.

145. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 22-36.

146. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 41-55.

147. Якубова Л.Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924-1935 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 74-88.

148. Якубова Л.Д. Повсякденне життя нацменсела між Голодомором та Великим терором. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2011. Вип 20. С. 283-310.

149. Ялі С. Г. Греки в УСРР. Харків: Центрвидав. Всеукр. філія, 1931. 208

с.

150. Ялі С. Г. Про роботу серед греків України. *Вісті ВУЦВК*. 1927. № 6.

Дисертації, автореферати дисертацій

151. Араджионі М. А. Історіографія етнічної історії та культури греків Північного Приазов'я (80-ті рр. XVIII ст. 90-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 1995. 21 с.

152. Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935 рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2007. 25 с.

153. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.) Дис. ... доктора іст. наук 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський, 2015.